

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Bağirova Ləman Zaur qızı

“Kredit bazarının inkişaf perspektivləri” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

İİM 060403-1 “Maliyyə”

İxtisasın şifri və adı:

“ Bank işi”

Elmi rəhbər:

i.e.d.prof. Bağirov M.M

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.prof R.M.Rzayev

Kafedra müdiri:

i.e.d. Ə.Ələkbərov

BAKİ -2016

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL KREDİT BAZARININ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ	
1.1.Kredit bazarının mahiyyəti, funksiyaları və iqtisadiyyatda rolu.....	6
1.2 Kredit bazarının inkişafının nəzəri və metodoloji əsasları	11
1.3 Kredit bazarının təşkilinin dünya təcrübəsi	18
II FƏSİL AZƏRBAYCANDA KREDİT BAZARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
2.1.Kredit bazarının fəaliyyətinin hüquqi bazası	233
2.2 Kredit bazarının müasir vəziyyətinin təhlili	311
2.3 Kredit bazarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi	36
III FƏSİL KREDİT BAZARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİL- MƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTA UYGUNLAŞDIRILMASI	
3.1.Kredit bazarı fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri	51
3.2.Kredit bazarı fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.....	65
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	69
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	73

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı - Sivil cəmiyyətin fəal məsələlərindən birinin kredit bazarı olduğunu demək lazımdır. Latin dilindən tərcümədə kredit “inanıram, etibar edirəm” və “borc” mənalarını daşıyır. Kredit bazarı kreditorun və borcalanın arasında kreditin verilməsi, istifadə edilməsi və borcun bağlanması ilə bağlı yaranan münasibətlərin məcmusudur. Kredit bazarı bütünlükdə bazar iqtisadiyyatının sürətləndirən və hərəkətə gətirən ən başlıca mexanizmdir. Kreditor və borcalan kreditin verilən zaman kredit münasibətləri baş verir. Kredit bazarı – fərdi və müstəqil qərar qəbul edən təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı münasibətlər formasıdır. Kredit bazarında məhsul rolunda pulun çıxış etməsi onun fərqləndirici xüsusiyyətidir. Kredit bazarının ssuda kapitalı bazarı anlayışının müəyyən edilməsindən asılı olduğunu demək olar. II Dünya Müharibəsi və texnologiyanın inkişafı ilə dünyada kredit bazarı anlayışı geniş vüsət almışdır. Azərbaycanda kredit bazarının qədim tarixi vardır. Lakin Azərbaycanın kredit bazarının başlıca inkişaf dövrünün müstəqillikdən sonra olduğunu demək daha yerinə düşərdi. Bu sahə dövlət tərəfindən prioritet sahə kimi seçilmiş, onun inkişafı məqsədilə bir sıra dövlət proqramları həyata keçirilməyə başlamışdır. Bütün bunların sayəsində dövlətimizin kredit bazarına yerli və xarici investisiyaların axınını görmək olar.[10, 15]

Qeyd olunan bir neçə faktora əsasən və son dövrlər dünyada baş verən iqtisadi-siyasi proseslərə görə bu mövzunun aktuallığı və araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri - Tədqiqat mövzusunun məqsədi Azərbaycandakı kredit bazarının mövcud vəziyyətinin tədqiqi və inkişaf potensiallarının iqtisadi təhlillər yolu öyrənilməsidir.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- ✓ Kredit bazarının inkişafının nəzəri-metodoloji məsələləri
- ✓ Azərbaycanda kredit bazarının müasir vəziyyətinin təhlili və onun qiymətləndirilməsi

- ✓ Kredit bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartla uyğunlaşdırılması

Tədqiqatın predmeti - Tədqiqatın predmeti kredit bazarının Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əsas prioritet sahə kimi seçilməsi, hazırkı vəziyyəti, problemləri və gələcək inkişafının araşdırılmasının üsulları və qaydaları, istifadə edilən vasitələrin və normativ sənədlərin təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın obyektı - Tədqiqatın obyektini müasir dövrdə kredit bazarının inkişaf perspektivləri təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi - Tədqiqat işində Azərbaycan bank sistemi mövcud şərtlər daxilində sahələr və regionlar üzrə ətraflı tədqiq edilmiş, inkişaf potensialı analiz edilmişdir. Bunun üçün trend analizi, korrelyasiya təhlili tətbiq edilmişdir.

- I fəsildə iqtisadiyyata kredit bazarının təsiri və səmərəliliyi, beynəlxalq kredit təşkilatları və onların fəaliyyətinə, müasir kredit bazarının inkişaf problemləri
- II fəsildə Azərbaycanda kredit bazarının mövcud vəziyyəti, onun iqtisadiyyatda yeri və rolu, dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasət və proqramlar, bu proqramların kredit bazarının inkişafına verdiyi töhfələr
- III fəsildə kredit bazarı fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartla uyğunlaşdırılması məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın informasiya bazası—Azərbaycanda kredit bazarının inkişafı mövzusunda müxtəlif yerli və xarici məqalə və ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - Kredit bazarının dövlətin qeyri –neft sektorunun inkişafında prioritet sahə kimi seçilməsi, bu mövzunun tədqiqi, təhlili, regional və beynəlxalq kredit bazarında Azərbaycanın xüsusi mərkəzlərdən birinə çevrilməsi perspektivləri gələcəkdə elmi konfranslarda iştirak etmək üçün, həmçinin kredit bazarının öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsində istifadə oluna bilər.

İşin strukturu—Dissertasiya işinin birinci fəslində ən çox nəzəri və konseptual mövzular müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu fəsildə kredit bazarı araşdırılmış, kredit bazarının iqtisadiyata təsiri və faydaları, beynəlxalq kredit təşkilatları və onların fəaliyyəti, müasir kredit bazarının inkişaf problemləri haqqında informasiya göstərilmişdir. İşin ikinci fəslində Azərbaycanda kredit bazarının hazırkı vəziyyəti, onun iqtisadiyyatında yeri və rolu, dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasət və proqramları, onların kredit bazarının inkişafına təsiri tədqiq olunmuşdur. Dissertasiya işi ümumilikdə mündəricat, giriş, 3 fəsildə 8 sual, nəticə və təkliflər, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

KREDİT BAZARININ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ

MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Kredit bazarının mahiyyəti, funksiyaları və iqtisadiyyatda rolu

Kredit bazarı maliyyə bazarının seqmentlərindən biridir. Bu səbəbdən də gəlin, ilk öncə, maliyyə bazarı anlayışına diqqətimizi yönəldərək, kredit bazarı anlayışına aydınlıq gətirmək lazımdır. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin təşkil edilməsinin xüsusi forması olan maliyyə bazarı, maliyyə münasibətləri sahəsində alqı-satqı münasibətlərinin məcmusunu təşkil edir. Maliyyə bazarlarının meydana gəlməsi obyektiv xarakterə malikdir. O dövlətin, habelə müxtəlif təşkilatı və hüquqı formaya malik olan müəsisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar inkişafda olur. Maliyyə bazarında maliyyə resursları əmtəə kimi çıxış edir. Daha doğrusu bu bazarda kredit resurslarının alqı-satqısı baş verir. Maliyyə ehtiyatlarının bölgüsü maliyyə bazarının yaranmasının zəruriliyinin əsas amilərindən biridir. Maliyyə bazarının yerinə yetirdiyi funksiyalarla mahiyyəti və rolu müəyyən olunur. Bu funksiyalar aşağıdakılardır: [24, 58]

1. Pul vəsaitlərinin bir mülkiyyətçidən (kreditordan) digərinə - borc alana (yəni, pula ehtiyacı olanlara) hərəkət etməsinə şərait yaratmaq;
2. Satışa çıxarılan aktivlərin real bazar qiymətləri bazarda alıcı ilə satıcının birbaşa görüşməsi zamanı müəyyən olunur;
3. Pulların ən səmərəli istiqamətdə yerləşdirilməsi üçün maliyyə bazarı investorlara məkan və şərait yaradır;
4. Maliyyə ehtiyatlarının köçürülməsində xərclərinin minimuma endirilməsi maliyyə bazarının əsas funksiyalarından biri hesab olunur.

Maliyyə bazarları vəsait mənbələrinin olduğu yer üzrə 2 qrupa bölünür:

- a) Daxili (milli) maliyyə bazarı;
- b) Dünya maliyyə bazarı.

Daxili maliyyə bazarı- bu bazarın resursları daxili mənbələrə əsaslanır. Dünya maliyyə bazarları – onlar resursların müxtəlif rezidentlərin vəsaitləri hesabına əmələ gəlir. İnkişaf etmiş maliyyə bazarları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- ✓ Yüksək sabitlik;
- ✓ İnkişaf etmiş infrastruktura;
- ✓ Bazarda əməliyyatı tənzimləyən inkişaf etmiş qanunvericilik bazası;
- ✓ Dəqiq informasiya sisteminin mövcudluğu;
- ✓ İstər alıcıların, istərsə də satıcıların maraqlarının müdafiəsinin inkişaf etmiş sistemi;
- ✓ Bazarda fəaliyyət göstərən alətlərin yüksək likvidliyi və etibarlılığı;
- ✓ Maliyyə bazarlarında fəaliyyət göstərən maliyyə vasitəçilərinin etibarlılığı;
- ✓ Satışa təklif edilən maliyyə resurslarının və bazarda həyata keçirilən əməliyyatların böyük həcmdə olması;
- ✓ Bazarın yüksək səmərəliliyi;
- ✓ Maliyyə bazarında dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin yüksək səviyyədə olması.

Dünya maliyyə bazarı çərçivəsində aşağıdakılar ayırd edilir:

- ❖ milli maliyyə bazarı;
- ❖ beynəlxalq maliyyə bazarı

Beynəlxalq maliyyə bazarı dedikdə, öz mənşəyindən kənar olan ölkələrin valyutalarında ssuda-borc əməliyyatlarının aparılması basə düşülür. Beləliklə, bu əməliyyatlar bu ölkələrin biləvasitə dövlət tənzimlənməsiylə qaydaya salınmır.

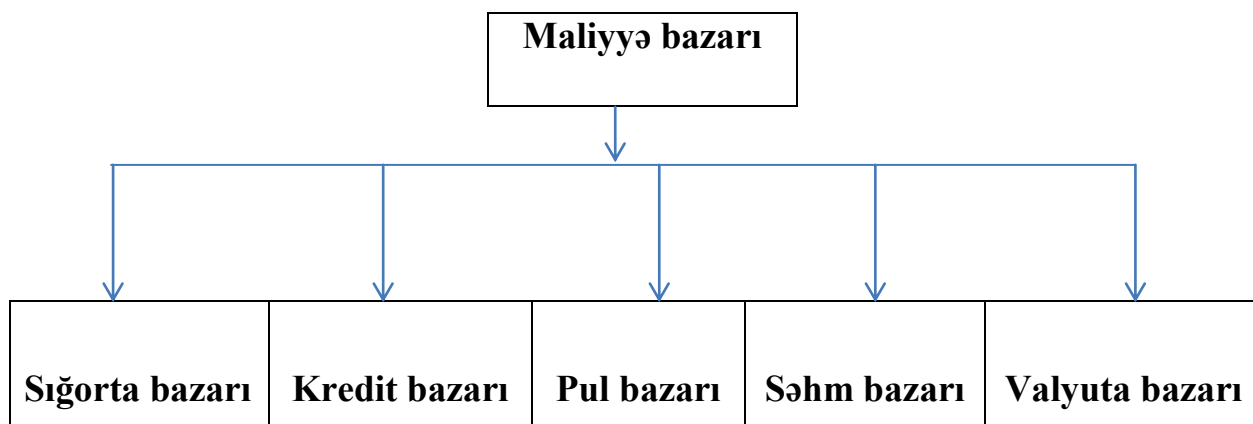
Dövlətin qısamüddətli öhdəlikləri (qısaca DQÖ), son vaxtlar təsadufən baş verən Azərbaycan Milli Bankının (AMB) notları, onların emisiyası və yerləşdirilməsi ölkəmizdə ucot seqmentinin əsas maliyyə alətləri hesab olunur. Korporativ istiqraz və rəqələri qismində alətlər, ticarət, xəzinədarlıq və bank veksəlləri və başqa qısamüddətli öhdəliklərin növləri olan alətlər bazarda lazımı yerni tuta bilməmişdir. Qısamüddətli kreditlərin və banklar arasə depozitlər formasında pul vəsaitlərinin paylaşdırılması banklar arasə pul bazarı balansının

tənzimlənməsi, nəzarət orqanlarının tələblərinin yerinə yetirilməsi (xüsusiən AMB-nin), aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsini həyata keçirir.[18, 19]

AMB yenidən maliyyələşdirmə qaydasında kreditləri komersiya banklarına bu seqmentdə verir. Bu halda, AMB, yenidən maliyyələşdirmənin faiz dərəcəsini maliyyə bazarının şəraitindən aslı olaraq, sabitliyin, pul kütləsinin nizama salınmasının və bank likvidliyinin təminatının saxlanılması üçün müəyyənləşdirir. AMB, həmçinin, dövriyədə olan pul kütləsinin həcmi, inflyasiya səviyəsini və dünyanın aparıcı inkisaf etmiş ölkələrinin valyutalarına nisbətə milli manatın kursunu maliyyə-kredit siyasətilə nəzərdə tutulmuş müxtəlif alətlərdən istifadə edərək nizama salır.

Kreditin bir tərəfdən - mülkiyyət hüquqlarının müvəqəti verilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlər sistemi olsa da, digər tərəfdən - bir mülkiyyətçi tərəfindən digərə xüsusi qiymət-borç faizi qarşılığında və xüsusi şərtlərlə - müəyən müddət ərzində və qaytarılma şərtiə satılan məhsul hesab olunması qəbul olunmuşdur.

Başqa sözlə desək, kredit – yalnız müvəqəti olaraq və qaytarılma şərtləri əsasında özgəninkiləşdirilən məhsuldur. Onun istehlakçı dəyəri alıcı üçün dövriyəə buraxıldıqdan sonra, gətirəcəyi gəlirdən asılıdır. Kreditin dövriyə sistemi (alqı-satqı↔ satqı-alqı) kredit bazarını yaradır. Maliyyə bazarının aşağıdakı şəkildə tam təsviri verilmişdir:

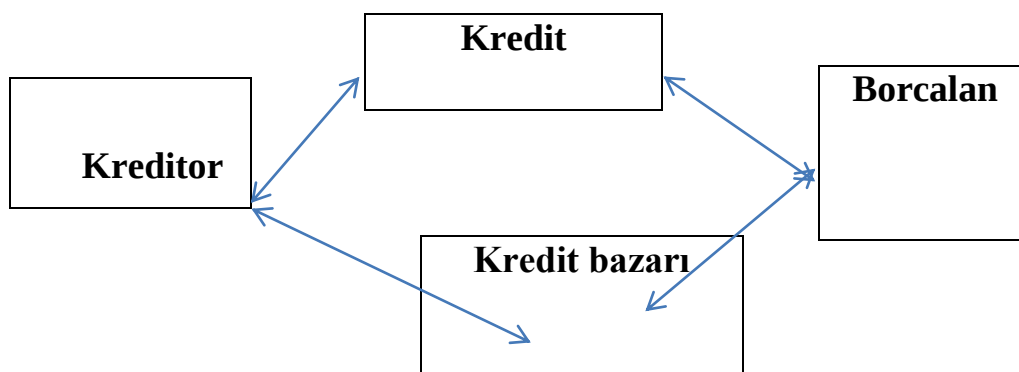
Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Müasir bazar iqtisadiyatı şəraitində maliyyə bazarının ən böyük segmentlərindən biri kredit bazarıdır. Belə ki, məhz kredit münasibətləri bütünlükdə bazar iqtisadiyatını sürətləndirən və hərəkətə gətirən əsas mexanizmdir. Kreditor və borcalan arasında kreditin verilməsi, istifadəsi və borcun bağlanması ilə bağlı yaranan münasibətlər kredit münasibətləridir. [26, 103]

Ssuda (borc) verildikdə kreditor və borcalan kredit münasibətlərində iştirak edirlər. Kredit şəkildə təqdim olunan dəyərlər kredit münasibətlərinin obyektı kimi çıxış edir. Bu zaman borç götürülən dəyərlərin mülkiyyəti hüququ özgəninkiləşdirilmiş, borcalan şəxs və ya idarədə qalır. Borc verənin, yəni kreditorun müəyən vəsaitləri olmalıdır: [26, 118]

- ❖ şəxsi yığımlar (resurslar);
- ❖ cəlb olunmuş vəsaitlər (məsələn, banklarda);
- ❖ səfərbər olunmuş resurslar, qiymətli kağızların səhm bazarında yerləşdirilməsi nəticəsində cəlb edilmiş vəsaitlər:

KREDİT MÜNASİBƏTLƏRİ

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Kreditor və borcalanın kredit münasibətləri .

1. Borcun təqdim edilməsi
2. Borcun qaytarılması

Fərdi, sərbəst qərar qəbul edən təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı münasibətləri kredit bazarı hesab olunur. Məhsul rolunda pulun çıxış etməsi kredit bazarında fərqləndirici xüsusiyyətidir.

Qaytarılma şərti ilə müvəqəti həvalə olunmuş pul vəsaiti kredit mövcud kapitalın artırılması vasitəsi ssuda kapitalıdır. [27, 68]

Ssuda kappitalı bazarı aşağıdakılardan ibarətdir:

- Kredit sistemi (maliyyə-kredit müəsisələrinin məcmusu);
- Qiymətli kağızlar bazarı (illkin, təkrar, birjadan kənar kağızlar). Qiymətli kağızlar bazarı vəsaitlərin qaytarılmasını nəzərdə tutmayan səhmlərin dövriyəsini əhatə edir.

Kredit bazarnın strukturu aşağıdakı kimidir:

- pul bazarı (qısa müdətli ssuda kapitalı bazarı);
- kapital bazarı (orta müdətli kapital bazarı, uzun müdətli ssuda bazarı)
- kredit bazarı
- ilkin investorla – sərbəst maliyyə vəsaitlərinin sahibidrlər (təsərrüfatlar və firmalar). Firmaların müvəqəti vəsaitləri müvəqəti sərbəst dövriyyə vəsaitləri, amortizasiyya, davamlı passsivlər, yığım üçün nəzərdə tutulmuş gəlirlər
- ixtisaslaşmış vasitəcilər - kredit-maliyyə təşkilatları müvəqəti sərbəst vəsaitləri toplayır və onlar mövcud əsaslar üzərində müvəqəti istifadəyə verir.
- Borcalanlar isə hüquqi və fiziki şəxslər, həmcinin dövlət özü də ola bilər.[28, 19]

1.2 Kredit bazarının inkişafının nəzəri və metodoloji əsasları

Bazar iqtisadiyatı şəraitində pul kütləsi fasiləsiz hərəkətdə olmalıdır və bu bir qanundur. Pulun hərəkətdə olduğu formalardan biri kreditdir. Kredit latın mənşəli “creditum” sözündən götürülmüşdür, qaytarılmaq və faizi ödənilmək şərti ilə pulu və ya əmtəə formasında verilən borca deyilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti yaranır və eyni zamanda, sərbəst pula ehtiyaçı olan, onu borc kimi götürüb istifadə etməkdə maraqlı olan bazar subyektləri vardır. Buna görə də müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti borc kapitalın bazarına daxil olmalı, kredit-maliyə orqanlarının əlinə keçmeli və ehtiyacı olan sahələrə tətbiq olunmalıdır. Müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti sahib üçün gəliri gətirməlidir və buna görə də sərbəst pulları müəyyən mərkəzlərdə toplanır, borc kapitalı formasını alır və hərəkət edir. Borc kapitalının hərəkət forması **kreditdir**.

İbtidai icma quruluşunun dağıldığı kredit bazarı meydana gəlmişdir. Kredit bazarının əsas əmələ gəlmə şərtləri aşağıdakılardır: [41, 1]

- ✓ istehsal vəsaitləri və əmək əşyaları üzərində xüsusi mülkiyyətin yaranması;
- ✓ mübadilənin müntəzəm inkişafı və pulun meydana çıxması;
- ✓ əmlak qeyri-bərabərliyi.

Kreditin birinci forması sələmcilik pul varidatının bəzilərinin əlinə toplanması və başqalarının pula ehtiyacının olması əsasında yaranmışdır. Borc əvvəllər natura formasında idi, ancaq əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etməyə başladıqca pul ilə də verildi.

Borc üçün torpaq, həmçinin borc alanın, onun ailə üzvlərinin şəxsiyyəti təminat rolunu oynayırdı. Buna görə də kredit xirda sahibkarların torpaqsız qalması hesabına torpaq mülkiyyətinin az-az şəxslərin əlində cəmlənməsinə, borc alanların borc verənlərin quluna çevrilməsinə səbəb oldu. Bununla da ibtidai icmanın dağılması və quldarlığın meydana gəlməsi baş verdi. Kredit kapitalizmə qədərki bütün dövrlərdə kapitalis kreditinin tarixi sələfin sələm kimi mövcud idi. Aşağıdakı əlamətlər sələm kreditin üçün xarakterik idi: borc alan kimi əsasən kiçik

istehsalçılar, quldarlar və feodal eyanları, borc verənlər (kreditorlar) kimi işə tacirlər, vergi yığanlar, məbədlər, manastırlar və kilsələr çıxış edirdi. Bu dövrdə faizin həcmi həddindən artıq çox idi. Faiz izafi məhsulun hamsını, zəruri məhsulun işə müəyən hissəsini yeyirdi. Sələm daha yüksək faiz alındığı üçün (ildə 100-200%) yığının qarşısını alırdı və iqtisadiyatın inkişafına ləngidici təsir göstərirdi. [29, 75]

Kapitalis krediti borc kapitalının hərəkəti kimi çıxış edərək, əsasən, xüsusi mülkiyyətə əsaslanır. Alınan vəsaitni kapital formasında, mənfəət götürmək məqsədi ilə istifadə edən kapitalislər kreditor və yaxud borc alan kimi çıxış edir. Buna görə də kapitalis kreditinin faiz səviyyəsi sələmçi kreditinin faizindən çox aşağı olur və yalnız mənfətin kiçik hissəsini təşkil edə bilər.

Kreditin yaranmasının əsasını əmtəə-pul münasibətlərinin toplusu təşkil edir. Buna uyğun olaraq, kredit əmtəə və pul formasında çıxış edə bilər. Bank, kommersiya, istehlak, lizinq, ipoteka, beynəlxalq və dövlət kreditləri mövcuddur. Dövlət kreditinin kredit münasibətlərinə aid edilməsi bir çox maliyyəçilərdə şübhə yaradır. Onlar dövlət kreditini maliyyə sisteminin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirirlər. Dövlət krediti, bir tərəfdən, göstərilən prinsiplər əsasında kreditorla borcalan arasındakı klassik kredit münasibətlərini, dövlətin tərəflərdən biri kimi çıxış etdiyi münasibətləri nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirərək mərkəzləşdirilmiş fondların formalaşdırılması və bölüşdürülməsi üçün borc fondundan istifadə edir və bunlar da maliyyə münasibətləridir. Beləliklə, maliyyə və kredit münasibətlərinin qovuşuğunda yerləşən dövlət krediti kreditlə maliyyə arasındakı əlaqəni təsdiq edir. Bu əlaqə hər iki iqtisadi kateqoriyaya xas olan bölüşdürmə funksiyasının oxşarlığından da törəyir. [24, 78]

Kreditin mahiyyəti onun funksiyalarını üzə çıxarır. Bunlar yenidən bölüşdürmə funksiyası və nağd pulların kredit pulları ilə əvəzlənməsi funksiyasıdır.

Bütün kredit münasibətlər toplusu kredit bazarını əmələ gətirir. Kredit bazarının institusional tərifinə də mövcuddur. Bu tərif kredit institutlarının toplusunu əks etdirir. Kredit bazarının təşkilatı strukturu mürəkkəb və qeyri-bircinsdir. Xarici

ölkələrin əksəriyyətində **kredit bazarına** milli qanunvericiliklə nizamlanmış üç səviyyə daxildir: [30, 54]

1. mərkəzi bank;
2. kommersiya bankları;
3. digər xüsusi kredit-maliyyə müəssisələri.

Birinci səviyyə mərkəzi banklar və ya bəzən adlandırıldığı kimi, mərkəzi emissiya banklarıdır. Məsələ ondadır ki, ölkənin qanuni ödəniş vasitələrinin emissiyasını həyata keçirməklə bağlı inhisarçı hüquq məhz mərkəzi banka məxsusdur. Mərkəzi bankların əsas məqsədləri pul kredit sisteminin dayanıqlığının təmin edilməsi və kommersiya banklarının stabil fəaliyyətidir. Ölkənin mərkəzi bankı öz statusuna uyğun olaraq aşağıdakı formalarda təzahür edir: [30, 55]

- ölkə ərazisində pul emissiyası ilə bağlı inhisarçı hüquqdan istifadə edən, milli qızıl - valyuta ehtiyatlarını nəzərə alan və qoruyub saxlayan vahid emissiya mərkəzidir;
- dövlətin iqtisadi proqramlarını müdafiə etməyə, dövlət büdcəsinin kəsir kreditləşməsinə həyata keçirməyə və dövlətin qiymətli kağızlarını yerləşdirməyə borclu olan hökumət bankıdır;
- daxili ödəniş dövriyyəsinin və antiinflasiya siyasətinin, o cümlədən xarici kontragentlərlə əməliyyatların maneəsiz həyata keçirilməsinə cavabdeh olan milli pul sisteminin sabillik orqanıdır;
- banklar bankıdır, yəni likvid vəsaitlərin müvəqqəti kəsiri zamanı milli institutlara müəyyən şərtlər daxilində yenidən maliyyələşmək imkanı verən son mərhələli kreditordur;
- bank nəzarəti orqanıdır; mərkəzi bank fəaliyyətinin lisenziyasından, məcburi normativlərin müəyyənləşdirilməsindən, əmanətlərin sığortalanmasından, kredit institutları fəaliyyətinin hesabat analizindən, təftiş və yoxlamasından istifadə edərək kredit bazarının sabilliyini müdafiə etməyə, əmanətçilərin və kreditorların maraqlarını qorumağa çalışır və bu zaman kredit müəssisələrinin operativ fəaliyyətinə qarışmır.

Mərkəzi bank üç əsas funksiyanı yerinə yetirir: tənzimləyici, nəzarətedici və informasiya-tədqiqat.

Mərkəzi bankın əsas funksiyası dövlətin monetar siyasətini reallaşdırmaqdır. Monetar siyasətin növündən asılı olaraq, mərkəzi bankların əsas məqsədləri aşağıdakılar ola bilər: qiymətlərin sabilliyi, milli valyutanın dayanıqlığı, pul kütləsinin sabilliyi və başqaları.

Mərkəzi banklar mülkiyyət əlamətinə görə dövlət, səhmdar və qarışıq mərkəzi banklara bölünürlər. Mərkəzi dövlət bankları Alman Federal Bankı, İngiltərə Bankı və Fransa Bankıdır. Səhmdar mərkəzi bankların ən parlaq nümunəsi ABŞ-ın Federal ehtiyat sistemidir. Qarışıq mərkəzi banklara elə banklar aiddir ki, onların kapitalında dövlətlə birlikdə şəxsi sektor da iştirak etsin (Yaponiya Bankı).

Dövlətin kredit bazarının **ikinci** səviyyəsində kommersiya bankları yerləşir. Onların ən iriləri geniş əhatəli əməliyyatlar keçirən və müştərilərə tam maliyyə xidməti göstərən universal profilli institutlardır. [30, 57]

Kommersiya banklarının əsas funksiyalarını üç qrupda birləşdirmək olar:

- banklar mal və xidmətlərin kommersiya dövriyyəsində əsas rol oynayır. Onlar təsərrüfat fəaliyyətinin iştirakçılara kredit bazarının infrastrukturundan və ödəniş alətlərindən istifadə edərək bağlanan müqavilələr üzrə hesabları həyata keçirmək imkanı verirlər;
- banklar iqtisadiyyatda «əmanət-investisiyalar» prosesini təmin edən maliyyə vasitəçiləridir. Yəni onlar bir tərəfdən, müəssisələrin və əhəlinin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin əsas kütləsinin saxlandığı yerə çevrilir, digər tərəfdən, təsərrüfat subyektlərinin və vətəndaşların investisiya tələbatlarının təmin olunması üçün vəsaitlərin mənbəyi rolunu oynayır;
- kommersiya bankları iqtisadiyyatın əsas likvidlik mənbəyi olub, mal və xidmətlərin alıcı və satıcılarına öz fəaliyyətlərini sabit və kəsilməz şəkildə həyata keçirmək imkanı verir. Effektiv kredit bazarı olmadan milli iqtisadiyyatın stabil fəaliyyət imkanı həddən artıq məhdud olur.

Bank resursları bankın xüsusi vəsaitlərindən, yəni onun kapitalından və cəlb edilmiş vəsaitlərdən, yəni borc vəsaitlərindən ibarətdir. Cəlb edilmiş vəsaitlər bankın digər kredit təşkilatları, müəssisə və vətəndaşlar qarşısındakı öhdəliklərini nəzərdə tutur. Onlar öz vəsaitlərini bankda müxbir, hesablaşma və cari hesabların qalıqları qismində, depozitlər şəklində, bankın qiymətli borc kağızlarına yatırımlar şəklində qoyurlar.

Kredit bazarının **üçüncü** səviyyəsi ixtisaslaşmış kredit-maliyyə müəssisələridir. İxtisaslaşmış kredit-maliyyə institutlarına (Böyük Britaniyada onları bankətrafi institutlar da adlandırırlar) investisiya bankları və şirkətləri, etibarlılıq şirkətləri, ipoteka bankları, təqaüd fondları, bütün mümkün ola bilən qarşılıqlı və pay bankları, kredit ittifaqları və assosiasiyaları, malların möhlət ödənişli satışının maliyyələşdirilmə kompaniyaları, faktoring, forfeyting, lizing kompaniyaları və b. aiddir. Adı çəkilən müəssisələrin bəziləri tarixən maliyyə xidmətinin ayrı - ayrı növlərinə olan tələbatın təmin edilməsi ilə bağlı kəsirlərin yarandığı yerdə əmələ gəlirdi. Onlar kiçik əmanətlərin cəlb edilməsi, torpaq və daşınmaz əmlakın girov krediti, istehlak krediti, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına kredit, xarici ticarət üzrə hesablaşma və maliyyələşmə əməliyyatları, sənaye şirkətlərinin qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi və kapitalın investisiya olunması kimi sferalarda daha geniş yayılmışlar. [30, 62]

İxtisaslaşmış kredit-maliyyə müəssisələrinin daha əhəmiyyətliləri arasında emissiya-təsisçi fəaliyyəti ilə məşğul olan investisiya banklarını göstərmək lazımdır. Bu banklar sənayenin qiymətli kağızlar bazarında onların buraxılması və yerləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatları həyata keçirirlər. Investisiya bankları, bir qayda olaraq, öz səhmlərini satmaq yolu ilə və ya kommersiya banklarının krediti hesabına kapital cəlb edirlər. Onların depozit cəlb etmək hüququ, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin uzunmüddətli kreditləşməsinə və maliyyələşməsinə həyata keçirmək hüququ yoxdur.

Əmanət müəssisələri də kredit bazarında mühüm yer tutur. Onları üç növə ayırmaq olar: [10, 29]

- müddətli kiçik əmanətlər qəbul edən qarşılıqlı-əmanət bankları. Cəlb edilmiş vəsaitlər müxtəlif öhdəliklərə və qiymətli kağızlara, əsasən yaşayış tikililərinin girovluğu ilə ipotekaya, dövlətin qiymətli kağızlarına və yerli hakimiyyət orqanlarının istiqrazlarına yatırılır;
- pay əsasında təşkil olunmuş *borc-əmanət assosiasiyaları*; bu assosiasiyaların kapitalı müştərilərə xüsusi sertifikatların satılması hesabına yaradılır. Xüsusi sertifikatlar sahiblərinin ilk tələbi əsasında nominal üzrə alınır və faiz şəklində gəlir gətirir. Qarşılıqlı əmanət banklarında olduğu kimi, assosiasiyaların da əsas kapitalı yaşayış tikililərinin girovu ilə ipotekaya yatırılmışdır;
- kredit ittifaqları- peşəkar və ya dini əlamətlərinə görə birləşən insan qruplarının təşkil etdikləri kooperativlərdir. Onun kapitalı xüsusi səhmlərin alış formasında pay haqları hesabına yaranır. Vəsaitlər isə qısamüddətli borcların təqdim edilməsi üçün istifadə olunur (avtomobilin alınmasına, evin təmirinə və s.). Pay məbləğlərinə görə faiz ödənilir.

Mühüm əhəmiyyət kəsb edən xüsusi kredit müəssisələrindən biri də sığorta şirkətləridir. Onların xarakterik xüsusiyyəti vəsaitlərin cəlb edilməsinin spesifik forması – sığorta polisinin satışdır. Sığorta şirkətləri vəsaitlərin yerləşdirilməsi prosesində digər kredit müəssisələri ilə rəqabət aparırlar. Onların aktivlərinin əsas maddəsi – sənaye şirkətlərinin istiqrazları, səhmlər, dövlətin qiymətli kağızlarıdır. Sığorta obyektinə görə sığorta şirkətləri həyatın və əmlakın sığortası ilə məşğul olan şirkətlərə təsnifatlanırlar.

İnvestisiya şirkətləri öz öhdəliklərini (səhmlərini) kiçik sahiblər arasında yerləşdirir və əldə olunmuş vəsaitləri qiymətli kağızların alınması üçün istifadə edirlər. «Açıq tipli» və «bağlı tipli» investisiya şirkətləri mövcuddur. «Açıq tipli» investisiya şirkətləri səhm sahiblərinin tələbi ilə öz səhmlərini almaq öhdəliyinə malikdir, «bağlı tipli» investisiya şirkətləri isə belə hüququ vermirlər.

Maliyyə şirkətləri - topdan və pərakəndə ticarətdə malların satışını kreditləşdirən institutlardır. Onlar müştərilərin öhdəliklərini alaraq ticarətçilərin

möhlətlə satdıqları mallar üzrə onlara kredit verirlər. Digər maliyyə şirkətləri isə malları möhlətli ödəmə şərti ilə yükləyən sənaye şirkətlərinə borc verirlər.

Son illər inkişaf etmiş xarici ölkələrin kredit bazarlarının inkişafında ən mühüm tendensiyalardan biri – bankların ayrı-ayrı növləri arasında, bank və qeyri - bank kredit təşkilatları arasında olan fərqlərin silinməsidir. İri bank fəaliyyətinin universallaşdırılmasına istiqamətlənən qlobal tendensiya bir sıra kredit institutlarının ayrı-ayrı bank əməliyyatlarındakı ixtisaslaşması ilə uyğunlaşır.

Beləliklə, kredit münasibətlərini və bu münasibətləri təşkil edən institutların toplusunu təmsil edən kredit bazarı üç səviyyədə ibarətdir: mərkəzi bank, kommersiya bankları və xüsusiləşmiş kredit-maliyyə müəssisələri. Kredit bazarının fəaliyyəti təkcə maliyyə sistemi ilə deyil (toplum halda onlar maliyyə-kredit bazarını əmələ gətirirlər), pul və valyuta sistemləri ilə də sıx əlaqədardır. Bu qarşılıqlı əlaqə aşkardır, çünki pullar (valyuta) kredit obyektidir, pul münasibətləri isə kredit və maliyyə münasibətlərinin yaranmasının zəruri şərtidir. [33, 36]

1.3 Kredit bazarının təşkilinin dünya təcrübəsi

Kredit bazarı dünya təsərrüfatının və BİM-in tərkib hissəsini təşkil edir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi təsərrüfat həyatının beynəlmilləşdirilməsini vacib edir. Bu vacibliyini həyata keçirilməsi isə kredit bazarı vasitəsiylə baş tutur. Müxtəlif ölkələrin valyuta, cek, veksəl, akreditləriylə əməliyyat apardığı üçün bu bazar beynəlxalq kredit bazarı adlanır. Maliyyə bazarlarının, ilk növbədə, kredit bazarının inkisafı bazar iqtisadiyatına keçid üçün vacib şərtlərdən biridir. Çünki son illərdə ləğv edilmiş mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma mexanizminin məhz onlar əvəzləməlidirlər. [46]

Dünya kredit bazarı- dünya borc kapitalı bazarnın xüsusi bir ünsürüdür. Bu bazarda müddət, geri qaytarma və faizlərin ödənməsi şərtlə ölkələr arasında kapitalın hərəkəti həyata keçirilir. Bu bazar özünə məxsus xüsusiyyətlərə malik olan iki alt segmentdən ibarətdir – dünya pul bazarı və dünya kapital bazarı.

Qloballaşma və beynəlmilləşmə proseslərinin dərinlənməsi və transmilli şirkətlərin artımıyla ABŞ-ın kredit bazarının müasir vəziyyəti xarakterizə olunur. İri bankların sayına görə liderlik edən ştatlar Kaliforniya, İllinoys, Nyu-York, Pensilvaniya, Texas və Floridadır. Bu ştatlar əlverişli coğrafi vəziyyətinə, inkişaf etmiş sənayesinə və TNK-ların çoxsaylılığına görə fərqlənirlər. İnvestisiya bankları ABŞ-ın kredit bazarında xüsusi rol oynayır. Onlar iki əsas növünü - Şirkətin qiymətli kağızlarının emissiyası və yerləşdirilməsi kimi qiymətli kağızlarla bağlı əməliyyatları reallaşdırırlar. İri investisiya banklarından aşağıdakıları göstərə bilərik: «Merril Linç» (Merryl Lynch), «Pirs» (Pirs), «Leman brazers» (Leman Brothers) və başqaları. Bundan başqa ABŞ-ın kredit bazasında mühüm rolunu sığorta şirkətləri, pensiya fondları, maliyyə şirkətləri və s. oynayır. [44]

Azərbaycan Respublikasında kredit bazarının qurulması əvvəlcə iqtisadi durgunluq, inflyasiya, resursların məhdudluğu və inhisarlaşmış qiymətlər şəraitində son dərəcə cətin bir şəraitdə reallaşdırılırdı. Lakin düzgün iqtisadi idarə etmə siyasəti nəticəsində qarşıya çıxan bütün problemləri asanlıqla aradan

qaldırılmış, kredit bazarının inkisafı təmin olunmuş və artıq respublikada bu sahədə müəyən nəliyətlər əldə olunmuşdur.

Azərbaycanın muasir kredit bazarının quruluşu dörd amilin təsiriylə formalaşmışdır:

Kredit idarələrinin iki funksiyasının olması *birinci amildir*. Məlumdur ki, bankların emisiya və kredit funsiyaları vardır. Bankların ixtisaslaşması tarixən emisiya funksiyasının Mərkəzi Bankın, xalq təsərrüfatının, eləcə də əhalinin kreditləsməsi isə işgüzar komersiya banklarının əlində cəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu bolgu bankların nəzəri cəhətdən ixtisaslaşmasında özünün doğruldu. Buna görə də respublikamızda pul nisbətlərini analiz edən, pul dövriyyəsini idarə edən aparatın olması zərurəti yaranır. Belə halqa başlıca funksiyası pulun dövriyyəsini tənzimlənməsi olan Mərkəzi Bankdır. Bu vəziyyət kreditləsmə üzrə əməliyyatların və ssuda fondunun idarəolunmasını həyata keçirən kommersiya banklarına da aiddir.

İkinci amil, kredit bazarının quruluşuna təsir göstərən mülkiyyətin xarakteridir. Bilirik ki,uzun illər iqtisadiyyatımızda dövlət mülkiyyəti üstün idi. Buna görə ölkədə ancaq dövlət mənşəli banklar mövcud idi.

Son illərdə mülkiyyətin çoxluğu müxtəlif növ bankların meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır.

Üçüncü amil, iqtisadi siyasətlə, yəni iqtisadiyyatın idarə edilməsinin mərkəzləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Təsərrüfat təşkilatlarının müstəqilliyinin artması sayəsində təsərrüfatların mənafeyinə uyğun olan, təsərrüfat dəyişiklərinə operativ uyğunlaşa bilən, təsərrüfat orqanlarının iqtisadi təşəbbüslərinə uyğun pul resursları ilə vaxtında kömək edən bankların yaradılması iqtisadi zərurətə çevrilir.

Dördüncü amil, xərclərin ictimai vacib səviyyəsidir. Bildiyimiz kimi, bankların formalaşması prosesi onun işçilərinin əməyinin ödənilməsi və hesablamananın aparılması ilə əlaqədar yaranan xərclərlə bağlıdır. Bu kimi xərclər yeni yaradılmış bankın fəaliyyət dövründə əldə edəcəyi mənfəətlə tutuşdurulmalıdır. Yeni yaradılan bank zərərlə işləməməlidir. İdarəetmə

sistemindəki yenidənqurmalar idarəetməyə çəkilən xərclərin süni surətdə artmasına səbəb olmamalı, əksinə gəlir gətirməlidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında ikipilləli bank sistemi tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının kredit bazarı Mərkəzi Bankdan və Respublikanın kredit təşkilatlarından ibarətdir. Kredit bazarının əsas tərkib hissəsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankıdır.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının qurulması elə də uzaq dövrə təsadüf etmir, onun tarixi böyük deyil. Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən Azərbaycanda da bütün SSRİ-də olduğu kimi mərkəzləşdirilmiş və birpilləli sovet bank sistemi fəaliyyət göstərirdi. 1990-cı ildə SSRİ Dövlət Bankı və bank fəaliyyəti haqqında qanun qəbul olundu. Bu qanunla ikipilləli bank sisteminə keçid reallaşdı. 1996-cı ildə yeni bank qanunları da hazırlandı və qəbul olundu, əvvəlki qanunlar öz qüvvədən düşdü. Yeni qanuna görə, Mərkəzi Bank prezidentin tabeciliyinə verilmiş və tamamilə hökumətin rəhbərliyi altına salınmışdır. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tamamilə dövlət mülkiyyətindədir. O, hüquqi şəxsdir, onun möhuru var. Mərkəzi Bank öz fəaliyyətində mənfəət güdmür, o, bütün vergilərdən azaddır, lakin xərclərni öz gəlirlərinin hesabına ödəyir. Beynəlxalq maliyyə və kredit təşkilatlarında Bankın nizamnamə kapitalı 15 milyard manat həcmində müəyən edilmişdir. [23, 48] Azərbaycan Respublikasının mənafeyini Mərkəzi Bank təmsil edir. Mərkəzi

Ümumiyyətlə götürsək, Azərbaycan iqtisadiyatının inkişafında Mərkəzi Bankın çox böyük rolu vardır. Belə ki, Mərkəzi Bank milli valyutada sabitliyi təmin edir və valyutanın alıcılıq qabiliyyətini tənzimləyir. Mərkəzi Bank pul-kredit siyasəti aparmaqla istehsalın inkişafına təkan verə, inflasiyanın səviyyəsini aşağı sala, işsizliyi az da olsa aradan qaldıra bilər. Bundan başqa, Mərkəzi Bank respublika səviyyəsində pul dövriyyəsini tənzimləyir, dövriyədə olan pulların banklara cəlb edilməsini təmin edir.

Mərkəzi Bank, həm də Azərbaycan Respublikasında nəgd pul emisiyasını reallaşdıran yeganə kredit təşkilatıdır.

Kammersiya banklarının işinə Mərkəzi Bank nəzarət edir, onların fəaliyyətini tənzimləyir.

Bazar iqtisadiyatına malik olan ölkələrdəki kimi, Azərbaycanda da kammersiya bankları ikitərəfli kredit bazarında ikinci pillədə yer alır. Müstəqil kammersiya banklarından 2-si əsasən dövlət mülkiyyətinə əsaslanır. Onların nizamnamə kapitalının 51 %-i və ya nəzarət paketi dövlətə məxsusdur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

1. Kapital Bank
2. Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Səhmdar Kammersiya Bankı

Ölkəmizdə bir çox özəl səhmdar kammersiya bankları vardır. Hazırkı kammersiya banklarının başqa qismi sahə banklarından ibarətdir.

Azərbaycandakı bank qanunvericiliyi ölkədə xarici kapitalın olduğu bankların inkişafına şərait yaratmışdır. Buna görə də, Azərbaycanın bank sisteminde xarici kapitalı olan banklar artmaqdadır.

Kammersiya bankları bir çox əməliyyatlar aparırlar. Bunlardan ən vacibi əhalinin pul vəsaitlərinin banklara cəlb edilməsi, həmçinin banklara yerləşdirilməsidir. Banklar pul vəsaitlərinə tələbatın 90%-nə qədərini cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına ödəyir. Bir sıra ölkələrdə sərbəst vəsaitlərin 90-95%-i əmanətlər formasında banklara cəlb edilir. Əmanətlərin həcmi ümumi məhsulun 20-30%-nə qədərdir. Lakin Azərbaycanda əmanət işi çox zəif qurulmuşdur. Hazırda ümumi məhsulun 1%-dən azı əmanətlərin ümumi məbləği təşkil edir.

Əmanətlərin cəlb edilməməsinin bir sıra vacib səbəbləri vardır. Banklar vəsaitləri onlar üçün haqq ödəməklə səfərbərliyə alırlar. Əgər bu vəsaitlər istifadə olunmazsa, bank tezliklə müflis olar və topladığı vəsaitlərin də lazımı haqqını ödəyə bilməz. Məhz buna görə də gərək banklar aldığı pulları satsın. Buna görə də, Azərbaycanda bankların işində kredit xidmətləri başlıca yer tutur.

Banklar əsasən kredit və kassa-hesablaşma xidmətlərinin göstərilməsi ilə məşğuldur. Onlar pul alış-satışı ilə məşğuldur. Banklar öz vəsaitlərini həm alıcılara (müşəri), həm də başqa banklara satırlar.

Kredit bazarında kreditin qiymətinin təyin edilməsi çox vacib məsələlərdən biridir. Banklar vəsaitləri aşağı qiymətə alır və çox yuxarı qiymətə sataraq mənfəət qazanırlar. Kreditə qoyulan qiymət kredit fondunun faizidir. Faizlər müxtəlif amillərin təsiri ilə tələb və təklifin səviyyəsinə müvafiq müəyyən olunur. Hazırda Azərbaycan Respublikasında kammersiya bankları ancaq bir neçə bank xidmətini həyata keçirirlər. Əvvəldə qeyd etdiyim kimi, dünyada kredit xidmətlərinin 200-ə yaxın növü istifadə edilir. Azərbaycan Respublikasında da kredit bazarının xidmət səviyyəsinin dünyanın kredit bazarının xidmət səviyyəsinə uyğunlaşdırılması və o səviyyəyə çatdırılması vacibdir. Bunun üçün bank sferasında böhran aradan qaldırılmalı, onun işi düzəldilməli və təkmilləşdirilməlidir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCANDA KREDİT BAZARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1.Kredit bazarının fəaliyyətinin hüquqi bazası

Azərbaycanda iqtisadi islahatların əsas fazası uğurla başa çatdırılmış, o cümlədən, ölkənin maliyyə-kredit və bank sistemlərində milli iqtisadiyyatın inkişaf prioritetlərinə adekvat mexanizmlərin yaradılması və tətbiqinin sürətləndirilməsi nisbətən təmin olunmuşdur. Ölkədə son 10 ildə sabit fəaliyyəti ilə fərqlənən bank sistemi formalaşmışdır və bu bank sistemi ikipilləlidir.

Bu sistemə ölkənin Mərkəzi Bankı və kredit təşkilatları daxildirlər. Bununla belə, dünya ölkələrində bank xidmətlərinin yüzlərlə müxtəlif növlərinin mövcudluğu halda, ölkəmizin kommersiya banklarında xidmətlərin strukturu nisbətən zəifdir, kredit portfellerinin diversifikasiyası adekvatlığı dövrün tələblərinə cavab vermir, bunlarla bağlı bank risklərinin əhatəsi genişlənir, bankların gəlir mənbələri məhdudlaşır, risklərin idarə edilməsi çətinləşir və s. Məsələn, ölkəmizin kommersiya banklarının fəaliyyətində istehlak kreditləri ilə bağlı xidmətin geniş yer aldığını nəzərə alsaq, əhalinin alıcılıq və ödəmə qabiliyyətinin adekvatlığı baxımından bank risklərinin xeyli artma ehtimalı qabarıq şəkildə özünü göstərə bilər. Və yaxud, dünya iqtisadiyyatı proseslərindən, regional amillərlən, hər hansı bir istiqamət üzrə bank risklərindən yaranan fəsadların, transformatik tendensiyaların təsirindən bankların zərərləri artar, arzu edilməyən situasiya yaranar və bankın sabit işləməsi çətinləşər. Bu amillər nəzərə alınmaqla, müasir bank fəaliyyətində daxili auditin transformasiyası elementləri ciddi öyrənilməklə və sistemli yanaşma təmin olunmaqla, daxili auditin daha təsirli və səmərəli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanaraq, bank sistemində tətbiqi vacib şərtlər kimi çıxış edirlər.

Daxili audit mexanizmdən beynəlxalq səviyyədə və dünya bank sistemində əsas etibarı ilə bankların korporativ idarə edilməsinin və bankın strateji vəzifələrinə uyğun onun fəaliyyəti üzrə ümumi nəzarət sisteminin təşkili ilə bağlı mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsi funksiyalarını həyata keçirmək üçün istifadə olunur. Daxili auditin səmərəli təşkili kommersiya banklarının sabit və davamlı fəaliyyət göstərməsində vacib rol oynamaqla bərabər, bu proseslərdə bank əməliyyatlarının dürüstlüyü, şəffaflığı, mövcud qanunvericiliyə uyğun olması, rəhbərlik tərəfindən mühüm idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və s. vəzifələrin reallaşdırılmasına imkan verir. Buna görə də dünya iqtisadi proseslərinin mürəkkəbliyi ilə seçilən müasir dövrdə kommersiya banklarının risklərinin daha effektivli idarə olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən daxili auditin transformasiyası ilə bağlı onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin və yollarının elmi-iqtisadi dəlillərlə əsaslandırılması və müəyyənəşdirilməsi vacib vəzifələr kimi xarakterizə olunurlar.

Firmada auditin başlanması və təşkilində ilk mərhələ sifarişçinin seçilməsidir. Hər bir şirkətdə aparılmış kontrollinq sistemi ilk növbədə seçilən firmanın xüsusiyyətlərindən, onların iş müddəti və saat hesablarında bilavasitə asılıdır.

Nəticədə audit bu halda təkcə fəaliyyətin ümumi fəsadı kimi ortaya çıxmır, həm də, bu proseslərdə maksimum və minimum müsbət və mənfi emosiyaların, insan hisslərinin məcmusunun göstəricisi kimi çıxış edir. Müəllif, əsas audit sahələrinə müasir dünyanın mühüm və aktual məsələlərinin həll olunduğu, reallaşdırıldığı siyasi və iqtisadi sahələri, qloballaşma şəraitində dünya iqtisadiyyatının transformasiyalarını, hərbi-siyasi problemləri və ekoloji təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı faktorlar aid edir.

Audit əslində baş vermiş fəaliyyətin nəticələrinin təhlili, bu proseslərdə pul-maliyyə üzrə, əmtəələrlə bağlı hesabatların yoxlanılması və bunlarla bağlı müstəqil fikirlərin ifadə olunmasını və material

hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu elə bir prosesdir ki, baş vermiş maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı informasiyaların müəyyən edilmiş meyarlara uyğunluğunu dəqiqləşdirməyə imkan verir, audit olunan subyekt barədə zəruri məlumatları toplayır, təhlillər aparır və yekun olaraq, onları qiymətləndirir.

Yoxlama predmeti kimi fəaliyyət dövründə məsrəflərin, gəlirlərin və müəssisənin fəaliyyətinin uçotda dolğun əks olunmasının əsas göstəriciləri və nəticələri çıxış edirlər. Bu baxımdan auditin başlıca məqsədi kimi hər hansı bir sahibkarlıq və təsərrüfat subyektinin müəyyən dövr ərzində fəaliyyəti ilə bağlı maliyyə ehtiyatlarından, resurslardan, materiallardan, bütövlükdə aktivlərdən daha səmərəli istifadə edilməsinin müəyyənləşdirilməsi, bunlarla bağlı zəruri hesabatların hazırlanmasının düzgünlüyünün yoxlanılması və gələcək fəaliyyətdə audit subyektinin daha optimal gəlir və xərclərlə işləməsi istiqamətində perspektivlərin üzə çıxarılmasıdır. Audit nəticəsində ortaya çıxarılmış nöqsanlar, səhvlər, ehtiyatlar, audit subyekt, yəni sifarişçi ilə geniş müzakirə olunmalı, bunların aradan qaldırılması və reallaşdırılması üçün tövsiyyələr, lazım gəldikdə isə daha təsirli tədbirlər hazırlana bilər. Audit eyni zamanda ekspert qiymətləndirilməsi də adlandırıla bilər, çünki auditin reallaşdırdığı işlər hər hansı bir mühüm məqsəd üçün ekspert rəyinin hazırlanmasına tamamilə imkan vermək iqtidarındadır. Belə ki, audit vaxtı hər hansı bir yoxlanılan subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə bərabər, onun aktivləri, öhdəlikləri, xüsusi vəsaitlərin vəziyyəti, bütün növ hesabatların dəqiqliyi və sairələr üzrə təhlillər və qiymətləndirmələr aparılır.

Audit üçün razılaşdırılan məqsəd və vəzifələrin optimal müəyyənləşdirilməsi, audit dövründə daha səmərəli fəaliyyətə imkan verir və audit subyektinin potensial maliyyə imkanlarından və ehtiyatlarından effektivli istifadəyə dair tövsiyələrin hazırlanmasını reallaşdırar. Çox

hallarda auditin əsas faydalarından biri kimi də, yoxlanılan subyektin personalının maliyyə və mühasibat uçotu işinin təşkilindəki problemləri qabartmaqla, bu sahədə işin təşkilindəki nöqsanların və çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına şərait yaradır, mühasibat hesabatlarının tərtibinin daha düzgün aparılmasına yardımçı olur, dövrü hesabatların təlimata uyğun hazırlanması üzrə məsləhətlər verir. Bu məqsədlərlə çox hallarda xüsusi orqanlar da təsis olunur və onların fəaliyyətində dövlət mülkiyyətində olan obyektlərin, icra strukturlarının, dövlət agentliklərinin və müəssisələrinin auditi daha geniş yer tutur. Auditin müxtəlif növləri içərisində daxili audit spesifik xüsusiyyətləri ilə daha çox diqqət cəkir.

Daxili nəzarət vasitəsi ilə fəaliyyət subyektinin bütün strukturlarının səmərəli işləməsini təmin etməklə bərabər, bütövlükdə subyektin davamlı və effektivli fəaliyyəti təmin edilmiş olur. Bu proseslərdə mühümlüyü ilə seçilən istiqamətlərdən biri də daxili auditin səmərəli təşkil olunmasıdır.

“Daxili audit” anlayışının əsasında “müstəqil və obyektiv tövsiyyələr”, “zəruri məsləhətlər” və s. bu kimi mənalara dayanır. Daxili Auditorların Beynəlxalq İnstitutunun mütəxəssislərinin “Daxili audit” anlayışı barəsində verdikləri tərifdə bildirilir ki, daxili audit təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə müstəqil və obyektiv zəmanətlər, məsləhətlər verir. Belə ki, daxili audit öz fəaliyyət prinsipinə və təyinatına müvafiq olaraq müəssisənin gündəlik işində operativ, adekvat münasibət göstərilməsi problemlərinə dair çevik, həm də obyektiv məlumatları rəhbərliyə təqdim edir, yüksək idarəetmə strukturları ilə digər bölmələr arasındakı nəzarət mexanizmi ilə bağlı boşluqları tamamlayır və ən mühüm problemlər barəsində təkliflər, tövsiyyələr irəli sürür. Daxili auditin optimal təşkili hesabına hər hansı bir müəssisənin,

təsərrüfat və sahibkarlıq subyektinin, biznes qurumunun səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün preventiv və adekvat tədbirlərin vaxtında, zəruri hallarda əvvəlcədən görülməsi təmin olunur, bu kimi subyektlərin funksional təyinatları və məqsədlərinə zidd olan fəaliyyət halları minimuma endirilir, nöqsanlar və itkilər azaldılır, sabit və davamlı inkişaf üçün mövcud potensialdan daha effektivli istifadə olunur. Məlumdur ki, strateji və iri həcmli məqsəd və vəzifələrin reallaşdırılması, yüksək tələblərin öhdəsindən gəlinməsi, davamlı, sabit təsərrüfat- sahibkarlıq fəaliyyətinin təmin olunması mürəkkəb proseslərdən ibarətdir və risk elementləri ilə müşayiət olunur. Belə vəziyyətdə risklərin idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması və nəzərə alınması vacib tədbirlərdən biri kimi diqqət cəkir. Risklərin idarə edilməsinin əsas məqsəd və vəzifələrinə subyektin etibarlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və proqnozların gerçəkləşdirilməsi, strateji inkişafı ilə bağlı prioritet tədbirlərin həyata keçirilməsi, müxtəlif fəaliyyət növləri və xidmətlərlə bağlı yaranan risklərin minimuma endirilməsi, böhran şəraitində normal fəaliyyətin təşkili, fəaliyyət subyektinin aktiv və passivlərinin daha effektivli idarəetmə sisteminin yaradılması və sairələrdən ibarətdir.

Mövcud paradigmlər sırasında isə ayrı-ayrı idarəetmə subyektləri ilə bağlı risk-menecment halları, epizodik idarəetmə tədbirləri, məhdudlaşdırılmış risk-menecment və o qədər də məqsədyönlü olmayan idarəetmə mexanizmi yer almışdır. Tələb olunan modern paradigmlər kimi isə müəssisənin risk-menecmenti, integrasiya olunmuş risk-menecment, yüksək rəhbərlik səviyyəsində koordinasiya olunan idarəetmə mexanizmləri, fasiləsiz idarəetmə prinsipləri, geniş formada, yəni kompleks risk-menecment və məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılan idarəetmə strategiyası və tədbirləri diqqət cəkirlər. Hər bir fəaliyyət sahəsinin işinin səmərəli təşkili adekvat

metodoloji yanaşmaları zəruri edir. İlk növbədə, fəaliyyət subyektinin, real praktiki proseslərdə təsərrüfat-maliyyə subyektlərinin, firma və müəssisələrin, o cümlədən kommersiya banklarının effektivli işləməsi, sabit, davamlı, dayanıqlı, rəqabətqabiliyyətli olması üçün bir qrup mühüm prinsiplərə ardıcılıqla əməl olunmasını şərtləndirir. Bunlar arasında fəaliyyət subyektinin mövcud potensialından yetərincə istifadə olunması, daxili resursların təyinatı üzrə istiqamətləndirilməsi, menecment heyətinin və kollektiv üzvlərinin hər birinin peşəkarlıq imkanlarından səmərəli nəticələrin əldə olunması, işçi proseslərində mümkün risklərin minimuma endirilməsi, təhlükəli və zərərverən halların aradan qaldırılması, arzuolunmayan situasiyalara adekvat tədbirlərin görülməsi, ümumilikdə risklərlə bağlı problemlərin öyrənilməsi, vacib məlumatların toplanılması, bu məlumatların təhlil edilməsi, hər bir problem üzrə mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə rəhbərliyə təkliflərin verilməsi və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bununla bağlı şübhəsiz, audit mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi və praktiki vasitələrinin effektivliyinin təmin edilməsi vacib şərtlər kimi əhəmiyyət daşıyır. Bundan əlavə, daxili auditin planlaşdırılması da ciddi əsaslandırılmalıdır və planlaşdırmanın mühüm vəzifələri kimi, audit olunan subyektin risklərdən qorunması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin mühasibat və maliyyə sənədlərində düzgün-dürüst əks tapması və digərləri qarşıya qoyulmalıdır.

Daxili audit öz funksiyaları çərçivəsində fəaliyyət subyektinin risklə bağlı hər hansı bir ehtimalına dərhal reaksiya vermək imkanına və mexanizmlərinə malik olduğundan, bu tip auditin köməyi nəticəsində arzuolunmayan fəaliyyət hallarından, bütövlükdə, risklərdən nisbətən qorunmaq daha çox perspektivə malikdir. Qeyd edək ki, fəaliyyət sahələrinin, iqtisadiyyat subyektlərinin və, xüsusilə, kommersiya bankların daxili audit xidmətlərinin təşkili bir

sıra problemlərin öyrənilməsi, izlənilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi ilə birbaşa bağlıdır. Daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi zamanı, bu amillərə diqqət yetirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunurlar.

Azərbaycan Mərkəzi Bankının Daxili Audit Standartına dair sənədlərdə qeyd olunur ki, daxili auditin əsas prinsiplərinə davamlılıq, müstəqillik, tərəfsizlik, peşəkar səriştə, işin miqyası və məxfilik daxildirlər. Daxili auditin əsas fəaliyyət sahəsinə audit planının tərtib edilməsi, mövcud informasiyaların yoxlanılması və qiymətləndirilməsi, hazırlanmış nəticələri bankın səlahiyyətli idarəetmə orqanı ilə müzakirə edilməsi, rəhbərliyə tövsiyələrin təqdim olunması və qəbul edilmiş qərarların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi aid edilmişdir.

Daxili auditin konseptual əsaslarına ilk növbədə onun funksiyaları, vəzifələri, prinsipləri aid edilməlidir. Bundan əlavə, daxili auditin əsas subyekti kimi bütövlükdə idarəetmə sisteminə təsir edən bütün proseslər, funksiyalar, məqsədlər, qəbul edilmiş qərarlar, onların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət mexanizmləri, idarəetmə aparatı, struktur bölmələri və s. məcmu formasında götürülməsi daha optimal qəbul olunur. Digər mühüm bir məqam daxili auditin operativ tədbirlər görə bilməsi, təhlillər aparması, nöqsanların aşkarlanması, struktur bölmələrinin fəaliyyətinin nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsi, idarəetmə prosedurlarının optimallaşdırılması ilə bağlı təkmilləşdirmə alətlərinin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Başqa halda, daxili auditin təşkilatın müxtəlif zərərli fəaliyyət istiqamətlərindən və bunlarla bağlı onun sərəncamında olan resurslardan səmərəli istifadə olunması, resursların qorunması, saxlanması, bütövlükdə bunlarla bağlı potensialın müdafiəsindəki rolu diqqət çəkir, başqa sözlə daxili audit təşkilatın müdafiəçisi funksiyasını da yerinə yetirmək iqtidarında olduğunu ortaya qoyur. Məlumdur ki, audit yoxlamalarının nəticəsindən yoxlanılan subyektin daha səmərəli və effektivli fəaliyyət göstərməsi birbaşa aslıdır. Belə ki,

nəticələrə və yekunlara müvafiq olaraq, audit subyektinin sonrakı prioritet fəaliyyət istiqamətləri və hədəfləri müəyyənləşdirilir, bunlarla bağlı mexanizmlər təkmilləşdirilir və praktiki alətlər dövriyyəyə buraxılır. Bu baxımdan, auditin təşkili və digər yoxlama tədbirlərinin nəticəsində təşkilatın informasiya təminatı və şəffaflığı daha dürüst, dəqiq, arqumentlərə söykənmiş təhlillərlə reallaşdırılır və bu informasiyalar sonrakı proseslərdə mühüm idarəetmə qərarlarının verilməsində əsas kimi götürülür. Bunlarla bərabər, daxili auditin aparılması, audit prosedurlarının həyata keçirilməsi, aşkarlanmış nöqsanlar üzrə tədbirlərin reallaşdırılması, qeyd olunan problemlər üzrə monitorinqlərin təşkili və ya qəbul edilmiş qərarların icra olunması fəaliyyət subyektinə nizam-intizamın güclənməsinə, effektivli fəaliyyətin prioritetə çevrilməsinə, kommunikativliyin artmasına şərait yaradır.

2.2 Kredit bazarının müasir vəziyyətinin təhlili

Bank sisteminin iqtisadiyatın real sektoru ilə daha aktiv işləməsi üçün, uzun müddətli resurs bazasının yaradılması lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq, bank sisteminin strategiya ilə bağlı vəzifələrindən biri də əhalinin əmanətlərinin cəlb edilməsi üzrə işin fəallaşmasıdır. Çünki aşağıdakıların olması əhalinin əmanətlərinin banklara cəlb edilməsini şərtləndirir:

- həm əhalinin, həm də iqtisadi subyektlərin maliyyə vasitəçilərinə, inamının artımı;
- real faiz dərəcəsinin dəyişilməsi;
- əhalinin real faktiki gəlirlərinin getdikcə artması.

Əmanət işi ölkəmizdə ənənəvi sahə olsa da, son illər ərzində onun sürətli artımını görmək olsa da, lakin hələ də əmanət işinin inkişafında görülməli bir çox sayda işlər var. Qeyd etmək lazımdır ki, həm özəl sektor, həm də fiziki şəxslər tərəfindən son dövrlər banklara yerləşdirilən əmanətlərin və depozitlərin həcmi davamlı artmaqdadır. Bu da iqtisadi subyektlərin bank sistemində olan inamın daha da artmasının davam etdiyini bildirir. Manatla olan fiziki şəxslərin depozitləri manatla olan hüquqi şəxslərin depozitlərinə baxmış daha da yüksək tempə artmışdır. Bankların onların daxilindəki mənbələr hesabına yaranan ümumi depozit bazası (maliyyə təşkilatları xaric) 794,6 milyon manat artaraq (17,1%) 5448,8 milyon manat təşkil etmişdir. Depozit və əmanətlərin cəmi il ərzində orta hesabla öhdəliklərin strukturundakı payı 46,6%, cəmi resurs bazasındakı isə 38,6% olmuşdur. Cəmi depozitlərin payı məcmu öhdəliklərin strukturunda 01.01.11 tarixində 49% (01.01.10-48,2%) təşkil etmişdir. fiziki şəxslərin əmanətləri 2010-cu ildə 29,8% artaraq ilin axırına 3029,8 milyon manata çatmış (artım tempi 2009-cu ildə 22,5% olmuşdur), hüquqi şəxslərin depozitləri isə (dövlət idarəetmə orqanları da daxil olmaqla) 4,3% artaraq 2419 milyon manat təşkil etmişdir. 1 yanvar 2011-ci il tarixinə bankların öhdəliklərində əhalinin əmanətlərinin payı 27,2% olmuşdur (1 yanvar 2010-cu ilin tarixinə 24,2%). Depozit bazasının artımı ilə bərabər onun keyfiyyətində müsbət dəyişikliklər olmuşdur. Əhali əmanətlərinin strukturunda

müddətli əmanətlər payının artması müşahidə edilmişdir. Əhalinin əmanətləri cari hesablarda 10,4% artsa da, müddətli əmanətlər 35,3% arta bilmişdir. [45]

Depozitlərin müddət strukturunun düzəlməsi ilə bərabər onun valyuta strukturunda da bəzi müsbət meyllər müşahidə edilmişdir. İl ərzində dollarlaşma səviyyəsi manatın məzənnəsinin sabitliyi şəraitində azalmışdır. Belə ki, il ərzində milli valyutada fiziki şəxslərin depozitləri 46% artmış, ümumi əmanətlərdə payı 46,5%-ə qalxmışdır. Əmanətçilərin strukturunda ciddi dəyişikliklər olmamış, rezident fiziki şəxslərin qoyduğu əmanətlərinin ümumi həcmdə payı 91%, qeyri-rezident əmanətçilərin isə payı 9% olmuşdur. Mərkəzi Bankın bank sistemlərinə qarşı tələblər payı bankların öhdəliklərində il ərzində 15,2%-dən 13,9%-dək azalmışdır. 2010-cu ildə maliyyə institutlarından cəlb edilmiş vəsaitlərin həcmi (digər bankların və digər maliyyə institutlarının kreditləri, depozitləri və digər vəsaitləri) 1 yanvar 2011-ci il tarixinə 3,6 mlrd. Manat (bank öhdəliklərinin 32%-i) təşkil etmişdir. Qeyri-rezidentlərdən (fiziki şəxslərin əmanətləri istisna olmaqla) cəlb olunmuş müddətli vəsaitlərin xalis artımı 111,4 mln. manat (6,4%) olmuşdur. Müddətli xarici borcların həcmi 1,85 mlrd. manat təşkil etmiş, ümumi bank öhdəliklərində payı 16,6% olmuşdur. Bu gün Azərbaycanda əhali öz vəsaitlərini əmanətə yerləşdirməmişdən əvvəl, bankların seçilməsində əsasən bir sıra amilləri nəzərdən keçirir. Bu amillərdən əsasən aşağıdakıları qeyd etmək olar: [45]

1. Bankın etibarlılığı və möhkəmliyi.
2. Cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə aparılan faiz siyasəti.
3. Bank tərəfindən təklif edilən əməliyyatların çeşidinin geniş olmaması.

Buna görə də fiziki şəxslərin müddətli vəsaitlərini geniş cəlb etmək məqsədilə, Mərkəzi Bank tərəfindən verilən əmanətlər diferensiallaşdırılmalıdır, müddətli əmanətlərə görə ehtiyat normalarına ayırmalar isə ləğv edilməlidir. Bu cür tədbirlərin reallaşması nəticəsində kommersiya banklarının manevr imkanları müddətli vəsaitləri cəlb etməkdə artmış olar.

Qeyd edək ki, yerli bank təcrübəsində öhdəliklərin 90-cı illərin əvvəllərində bu cür diferensiallaşdırılması həyata keçirilirdi. Yəni, müddətli öhdəliklərə görə ehtiyat normalarına ayırmalardan banklar azad idilər. Lakin bu zaman kommersiya

banklarında müəyyən qanunsuzluqlara yol verilmiş (cəlb edilmiş öhdəliklərin çox hissəsi ehtiyat normalarına ayırmalardan müddətli öhdəliklər adı altında yayındırılırdı) və Milli Bankın buna nəzarəti lazımı qədər olmamışdır. Əmanətlərin diferensiallaşdırılması həyata keçirilərkən bankın balansının ayrı-ayrı hesablarında əmanət hesablarının uçota alınması bu problemin aradan götürülməsini təmin etmişdir. Yerli kommersiya bankları üçün müasir şəraitdə əhalinin vəsaitlərinin cəlb olunması əməliyyatı həm onlara heç də asan başa gəlmir, həm də bu gün Azərbaycanda bank əməliyyatlarına iziki şəxslərin tələbi və bu tələbin qarşılanması imkanları arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bunu hər şeydən əvvəl əhalinin bütün banklara, bankların isə müştərilərə inamının yüksək olmaması ilə aydınlaşdırmaq lazımdır. Qarşılıqlı inamın müsbət olmaması bank-müştəri arasında dezintegrasiya meylini artırır. Sonda bu bankların həm fiziki şəxslərə maraqlarının azalmasında, həm də əhalinin çox hissəsinin hələ də yığımlarını xarici valyutada və dəfinə formasında reallaşdırmasında özünü göstərir.

Beləliklə müasir şəraitdə Azərbaycanda əhalinin bank sisteminə olan etimadının artırılmasında əmanətlərin sığorta fondunun təşkili mühüm rol oynayır. Fondun fəaliyyəti bank sisteminin bütövlükdə likvidlik probleminin aradan qaldırılmasının səmərəli mexanizmi sayılır. İkincisi, fond əmanətçiyə bankın müflisləşdiyi şəraitdə əmanətini geri almasına zəmanət verir. Üçüncüsü, bankın müflisləşdiyi şəraitdə bank hesablarından pul vəsaitlərinin kütləvi geri götürülməsinin qarşısı alınır. Dördüncüsü, depozitlərin sığortalanması digər maliyyə investisiyaları ilə müqayisədə, depozitlərin cazibədarlığını artırır.

Hazırkı şəraitdə yeni növ bank məhsullarının meydana gəlməsi və tətbiqi ilə əlaqədar onların rentabelliyyəsinin müəyyən edilməsinin mahiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif növ bank əməliyyatlarında hər bir əməliyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla rentabellik göstəricilərindən istifadə edilə bilər.

Cəlb olunmuş vəsaitlər üzrə rentabellik göstəricisi aşağıdakı kimi xarakterizə olunmalıdır:

Gəlirlər (yerləşdirilən resurslara görə alınan faizlər) Xərclər (cəlb olunmuş vəsaitlərlə hesablanan faizlər + vəsaitlərin cəlb olunmasına çəkilən məsrəflər)

Bu göstərici müxtəlif növ bank əməliyyatları üzrə rentabellik səviyyəsini əldə etməyə imkan vermiş olur. Bu gün Azərbaycan Respublikasında kommersiya bankları tərəfindən müştərilərə bu cür yeni bank əməliyyatlarının və xidmətlərinin təklif olunması, onların mənfəətinin artmasına imkan verərdi. Nəticədə, yerli banklar beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, öz gəlirlərini faizlər gəlirləri hesabına deyil, əməliyyat gəlirləri hesabına artırmaq imkanlarını əldə etmiş olarlar.

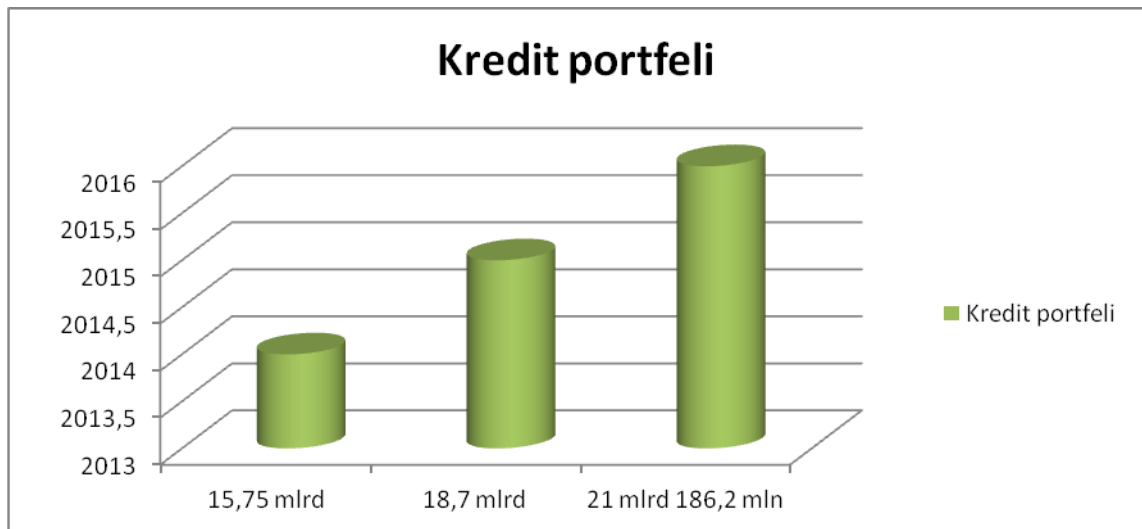
Bank xidmətlərinin müxtəlif bazarlarda gəlirlilik xüsusiyyəti, bank xidmətlərinin qiyməti kimi xarakterizə olunur. Bank xidmətlərinin qiyməti istehlakçıya xidmətlər göstərildikdən sonra, transaksion xərclər kimi də təyin olunur. Əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün bu ödənişlər xərc kimi hesablanılır.

Müxtəlif məqsədli bazarlarda və segmentlərdə xidmətlərin gəlirliyinin idarə olunmasını həyata keçirən banklar, bu xidmətlərə müştərilərin diqqətini cəlb edən və analoji xidmətlərini təklif edən banklarla, qiymət rəqabəti mübarizəsini aktiv surətdə davam etdirirlər. Bundan əlavə xidmətlərin qiymət faktoru, bankın xidmət nüfuzunun əsas elementini təşkil edərək, müştərilərin banka loyallıq münasibətlərinin və nəticədə bankın qeyri-maddi aktivlərinin artmasına şərait yaradır.

Ənənəvi olaraq elə hesab edilirdi ki, müştərilər bankın çoxlu sayda filiallarının xidmətlərindən istifadə etməlidirlər. Şəxslənmiş filial şəbəkəsi, əməliyyat otaqlarında mövcud olan şərait, iş rejimi və s. uzun müddət ərzində bank atributları hesab edilirdi.

Mərkəzi Bankın məlumatlarına görə, 2015-ci il dekabr ayının 1-nə ölkənin bank sektorunun kredit portfeli milli valyuta ekvivalentində 18,7 milyard manat təşkil etmiş, onun 14,1 milyard manatı uzunmüddətli kreditlər olmuşdur. Kreditlərin həcmi 2014-cü il dekabr ayının 1-i ilə müqayisədə 3,3 faiz artmışdır. 2016-cı ilin fevral ayının 1-nə ölkənin bank sektorunun kredit portfeli milli valyuta ekvivalentində 21 milyard 186,2 milyon manat təşkil edib. Kredit portfeli 2015-ci il fevral ayının 1-i ilə müqayisədə 14 faiz artıb. Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlərin

məbləği ümumi kredit portfelinin 6,2 faizini təşkil edib. Əhalinin banklardakı əmanətlərinin milli valyuta ekvivalentində məbləği 2016-cı il fevral ayının 1-nə 8 milyard 643,3 milyon manat olub. 2016-cı ilin yanvar ayında əhalinin sayı 7,9 min nəfər və ya 0,1 faiz artaraq fevral ayının 1-nə 9 milyard 713 min 500 nəfərə çatıb. [42]

Müasir dövrdə isə bankların rolu, əməliyyatların, xidmətlərin istifadə xüsusiyyətləri banklar tərəfindən öz məhsullarını müştərilərə ehtiyac yarandığı anda təklif etmə bacarığı ilə ölçülür.

2.3 Kredit bazarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi

Neft qiymətlərinin son 11 ilin ən aşağı səviyyəsində geriləməsinin ardınca Azərbaycan Mərkəzi bankının aldığı iqtisadiyyat kontrollu qərarı manatı son 20 ilin ən aşağı səviyyəsinə çatdırdı. Noyabr ayına qədər rezerv nisbəti 6.2 milyard dollar olan Azərbaycan Mərkəzi Bankında ötən il bu rəqəm 15 milyard idi. Xammal sürüşməsinin ardından rus rublundakı çöküş Azərbaycana da təsir etdi. Bu isə Azərbaycanda böyük iqtisadi böhrana yol açır. Əsas fəaliyyəti dünya kredit bazarlarına kredit qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə görə analitik tədqiqatların nəticələrini və məlumatları hazırlayan və reyting agentliyi kimi tanınan beynəlxalq korporasiya olan Fitch Ratings-ə görə Azərbaycanın 51 faizlik ilk devalvasiyadan sonrakı neft ixracatını və manatın səviyyəsini nəzarət altına alaraq iqtisadiyyatı yenidən sabitləşdirməsinə zərurət yaranacaq. [44]

Azərbaycan Respublikasında artıq 1995-ci ildə maliyyə bazarı tam formalaşmışdır. Ölkəmizdə 1998-ci ildə 4 birja fəaliyyət göstərmişdir. birjaların dövriyyəsi fond qiymətlilərin bütün növləri üzrə 1767,7 milyard denominasiya olmamış manat təşkil etmişdir. 547 səhmdar cəmiyyəti, sahələr və regionlar arasında kapital axınını maliyyələşdirən 79 kommersiya bankı, çoxlu sayda sığorta kompaniyaları, kredit ittifaqları, investisiya fondları 1998-ci ildə fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanda hazırda 5 birja fəaliyyət göstərir.

Son on beş il ərzində respublikada maliyyə bazarı, eləcə də onu təşkil edən seqmentlərə görə normativ baza yaradılmış, yəni bir sıra qanun və qərarlar qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi lizingin (maliyyə icarəsinin), etimadlı idarəetmənin, pul tələbnaməsinin güzəşt edilməsi əsasında (faktoringin) maliyyələşdirilməsinin hüquqi əsasını müəyyən etdi. Bank qanunvericiliyi yenilənmiş, sığorta kompaniyalarına qoyulan tələblər artmış, audit sistemi yaradılmışdır.

Ancaq maliyyə bazarı praktiki olaraq dövlətin maliyyə resurslarına tələbini ödəməklə birtərəfli şəkildə inkişaf edə bilmişdir. Digər alıcıların çoxu üçün

resurslar onların dəyərinin yuxarı olmasına görə əlçatmazdır. Həm də, müəssisə və əhaliyə nisbətən dövlət daha etibarlı borcalan hesab olunurdu.

1998-ci ildən Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarlarında kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Müəssisə və təşkilatların payı maliyyə resursları alıcıları arasında artmaga və dövlətin payı isə nisbətən azalmaga başlamışdır. Cəlb olunmuş vəsaitlərin dəyərinin nisbətən azaldılması sayəsində onların əldə edilməsi çoxsaylı müəssisələr üçün mümkün olmuşdur. Lakin hal-hazırda Azərbaycanın maliyyə bazarı inkişaf etməkdə olan (formalaşmaga) maliyyə qrupuna aiddir. [43]

Azərbaycanda maliyyə bazarının resurs bazası. Azərbaycanda maliyyə bazarının başlıca problemlərindən biri resurs bazasının çatışmamazlığıdır. Bazarda maliyyə resurslarının ilkin satışında başlıca rol kammersiya strukturlarına mənsubdur. Onlar təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirərək əldə olunmuş mənfəəti və amortizasiya ayırmaları toplayır, müxtəlif ehtiyat fondları yaradırlar. Lakin Azərbaycan Respublikasının kammersiya strukturları məhdud həcmdə müvəqəti sərbəst vəsaitlərə malikdirlər. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üzrə müəssisə və təşkilatların müəssisələrin ümumi sayıda zərərlə işləyənlərin xüsusi çəkisi 2005-ci ildə sənayedə - 6,1%, kənd təsərrüfatında – 2,1%, tikintidə - 2,5%, nəqliyyatda – 1,0%, rabitədə - 0,4%, ticarətdə - 7,9% olmuşdur.

Lakin bütövlükdə 2005-ci ildə ölkə iqtisadiyyatı üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəət və zərərləri arasındakı fərq (mənfəət – 10665,1 mlrd. manat, zərər – 1000,0 mln. manat) 9645,0 mlyn. manat həcmində müsbət nəticə vermişdir ki, bu da müəyyən miqdar maliyyə resurslarının mövcudluğunu göstərir.

Əhalinin vəsaitləri. Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsinin və Milli Bankın məlumatlarına əsasən 2005-ci ildə əhalidən cəlb edilmiş əmanətlərinin həcmi milli valyuta ilə 2193,5 mln. manat və ya bütün əmanətlərin 88,7%-ni təşkil etmişdir. Əhalinin əmanətlərinin həcmi 2004-cü illə müqayisədə 22,7% artmışdır.

Bu məlumatlar subut edir ki, Azərbaycan Respublikasının əhalisi maliyyə resurslarının satıcısı kimi xeyli miqdar potensialla malikdir. Lakin bu potensaldan

kifayət qədər istifadə olunmur. Əhali ümumiyyətlə öz yığımlarını kammersiya banklarında yerləşdirməkdən və qiymətli kağızlar almaqdan çəkinir. [43]

Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin vəsaitləri. Dövlətin və bələdiyyələrin borc fəaliyyəti həcmnin azalması cəlb edilən vəsaitlərin dəyərinin aşağı düşməsinə və iqtisadiyyatın real sektorunun kammersiya bankları tərəfindən kreditləşdirilməsinin həcmnin artmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarında resurs bazasının formalaşması sahəsində nəzərə cərpacaq müsbət irəliləyişlərin olmasına baxmayaraq onun həcmi təsərrüfat subyektlərinin tələbatının ödənilməsi üçün kifayət deyil, səmərəliliyi isə olduqca aşağıdır. Vəsaitin çatışmamazlığının həlli problemi xeyli dərəcədə alınmış mal və xidmətlərə görə hesablaşmanın ləngidilməsi hesabına həll olunur. Respublikamızda müəssisə və təşkilatların kreditor və debitor borcları yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir. Belə ki, 2005-ci il müəssisə və təşkilatların qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vaxtı keçmiş borcları 792,0 mln, bank ssudaları üzrə borclar isə 68,2 mln. yeni Azərbaycan manatı təşkil etmişdir. [44]

Azərbaycanda maliyyə resurslarının çatışmamazlığını iqtisadiyyatın monetizasiyalaşdırılmasının aşağı səviyyədə olması da sübut edir. Azərbaycanda monetizasiya əmsalı (pul kütləsinin ÜDM-ə olan nisbəti kimi) 2005-ci ildə 6,7% təşkil etmişdir. Müqayisə üçün göstərək ki, bu göstərici Rusiyada 16%-ə, Polşada 43%-ə, Yaponiyada isə 123%-ə bərabərdir.

Xarici maliyyə resursları. Maliyyə resurslarının çatışmamazlığı şəraitində Azərbaycan borcalanlarının xarici maliyyə bazarlarına müraciət etməkləri olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. 90-cı illərin ortalarından dünya maliyyə bazarından Azərbaycan iqtisadiyyatına vəsaitlərin axını artmağa başlamışdır. 1993-cü ilin aprelin 21-də Azərbaycan hökumətinin Türkiyə "Eksimbank"-ı ilə imzaladığı kredit sazişi ölkəmizin xarici dövlət borcu münasibətlərinin əsasını qoymuşdur. Bu beynəlxalq kredit sazişinin məbləği 100,0 milyon ABŞ dolları, faizi isə LIBOR + 2% dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Maliyyə bazarı alətlərinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycan maliyyə bazarının səmərəliliyinin aşağı olmasına, kredit resuslarının dəyərinin yüksədilməsinə və onun borcalanlar üçün munasibliyinin və cəlbədiciliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxaran kredit və depozit dərəcələri arasında da xeyli uyğunsuzluğun (spred) mövcudluğunu sübut edir. [10, 78]

Mərkəzləşdirilmiş kreditlərə olan uçot dərəcəsi Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı tərəfindən 1995-ci ilin noyabrınadək 200%, 2000-ci ildə 10%, 2005-ci ildə 9,0%, 2006-cı ilədək 7%, 2007-ci ildə isə 9,5% müəyyən edilmişdir. 2005-ci ildə Milli Bankın milli valyutada verilən kreditlər üzrə orta faiz dərəcəsi 16,25%, xarici valyutada verilən kreditlər üzrə faizin orta dərəcəsi 17,11% olmuşdur. Kommersiya banklarının kredit faizlərinin dərəcəsi isə 18-26% depozitlərə verdikləri faizin orta dərəcəsi isə 11,76% civarındadır ki, bu da Milli Bankın uçot dərəcəsindən təxminən 2-3 dəfə çoxdur. Müəyisə üçün deyək ki, İngiltərə bankının uçot dərəcəsi 2005-ci ildə 4,5% olmuşdur. [42]

Maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi. Azərbaycanda maliyyə bazarının dövlət tənzimlənməsi bir neçə struktur tərəfindən həyata keçirilir. [42]

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi.

2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı:

- Azərbaycanda hesablaşmaların həyata keçirilməsi və bank əməliyyatlarının aparılması qaydasını müəyyən edir;
- kredit təşkilatlarının lisenziyalaşdırılmasını həyata keçirir;
- kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;
- kredit təşkilatlarının qiymətli kağızlarını qeydiyyatdan keçirir;
- valyuta tənzimlənməsini və valyuta nəzarətini həyata keçirir.

3. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Sığorta Nəzarəti Şöbəsi:

- ✓ sığorta fəaliyyətini lisenziyalaşdırır;
- ✓ sığortaçıların maliyyə fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir;
- ✓ sığorta sahəsində metodiki və normativ sənədləri işləyib hazırlayır.

Bunlara baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında yuxarıda göstərilən qurumları birləşdirən və əlaqələndirən struktur və vahid bir bütöv kimi maliyyə bazarını tənzimləyən normativ akt yoxdur.

Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi bohrandan sonrakı iqtisadiyyatın maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olacağını nəzərə alaraq (01.08.09 tarixdən Azərbaycan üzrə) listingi alternativ maliyələşmə yolu kimi qəbul edilmişdir.

Qeyd etmək mümkündür ki, daxili auditin prinsiplərinin, vəzifələrinin, məqsədlərinin, əsas fəaliyyət sahələrinin, ümumilikdə daxili auditin formalaşmasının metodoloji meyarlarının optimal müəyyənləşdirilməsi fəaliyyət subyektlərinin, o cümlədən konkret olaraq kommersiya banklarının effektivli fəaliyyətinə əlavə təminat verə bilər. Professor A.Musayev daxili auditin etibarın bərpa olunmasını təmin edən struktura bənzədərək, qeyd edir ki, son illərdə dünya iqtisadiyyatını bürümüş global maliyyə böhranı və onun yaratdığı problemlər müqabilində maliyyə hesabatlarının dəqiq və düzgün aparılmasında auditin rolu xeyli artmışdır [13,21]. Professor V.Novruzov isə bildirir ki, daxili audit sistemi bütövlükdə daxili nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir...Daxili auditin təsərrüfat subyektlərinin dayanıqlığının təmin olunmasında, rəhbərliyə düzgün və vaxtında məlumat verilməsi və iqtisadi proseslərin düzgün aparılmasında, düzgün qərarların qəbul edilməsində böyük rolu vardır. Daxili audit, eyni zamanda, son illərdə bütün dünyada böyük bir problemə çevrilmiş şəffaflığın artırılmasında, korrupsiyaya qarşı mübarizədə də böyük rol oynayır. Bütün bunların həyata keçirilməsi üçün, daxili auditin öz rolunu lazımi səviyyədə yerinə yetirməsi üçün daxili audit özü də təkmilləşməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin formalaşmasının metodoloji əsasları yuxarıda baxdığımız kimi çoxlu sayda prinsiplər, meyarlar, üsullar, funksiyalar, vəzifələr, məqsədlər, metodlar və sairələrlə bağlıdır. Bunlarla belə, kommersiya banklarında daxili auditin təşkili və formalaşmasının metodoloji əsasları xüsusi və spesifik yanaşmanı tələb

edir. Bu proseslərdə risklərin idarə olunmasının və daxili auditin qiymətləndirilməsi metodologiyasının ayrıca araşdırılması zərurəti də aktuallığı ilə diqqət çəkir. Göstərilən halların bank sistemində spesifikliyini nəzərə alaraq, ilk növbədə bank sistemində risk və daxili audit amillərinin rolunun təhlili obyektiv zərurət kimi ortaya çıxır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istər-istəməz bankın fəaliyyət dairəsinə ciddi təsir edən çoxlu sayda daxili və xarici amillər ortaya çıxır. Bundan əlavə, bank öz fəaliyyət xarakterindən və istiqamətindən asılı olmayaraq, ölkədaxili bank sistemində və dünya bank sistemində, bütövlükdə dünya iqtisadi proseslərinə inteqrasiya etməyə məcburdur. Digər tərəfdən, bank sisteminin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı risklərin formalaşması qaçılmaz olduğundan, bu halların daha optimal proqnozlaşdırılması və preventiv tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi bir zərurət kimi çıxış edir. Bu halda risklərin ortaya çıxmasına səbəb olan amillərin obyektiv qiymətləndirilməsi vacib şərtlər kimi xarakterizə olunur. Belə ki, risk elementlərinin sistemli təhlili, onları yaradan səbəblərin daha dərinlən öyrənilməsi, problemlərin üzə çıxarılması proseslərində daxili auditin rolu mühüm amil kimi çıxış edir. Nəticədə riskləri yaradan ilkin amillər müəyyənləşdirilərək ümumiləşdirilir, hər bir risk amili üzrə meyarlar təsnifləşdirilir, onların nəzərə alınması üzrə rəhbərliklə məsləhətləşmələr və planlaşdırmalar aparılır, risk səviyyəsini xarakterizə edən əmsallar təyin olunur, bunlarla bağlı adekvat tədbirlər işlənib hazırlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank sisteminin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsində və bu proseslərdə risklərin əhəmiyyətli şəkildə azaldılmasında daxili auditin rolu ciddi önəm kəsb edir. Daxili audit xidməti risklərin idarə edilməsinin vacib elementi kimi xarakterizə olunur. Dünyanın iri audit kompaniyalarından olan “Deloitte” şirkətinin mütəxəssislərinin fikrincə, daxili auditin rolunun artırılması və risklərin idarə edilməsində bu qurumun səmərəli iştirakının təmin olunması üçün ilk

növbədə, təcrübədə sınaqdan çıxmış metodologiyalara, mexanizmlərə və alətlərə üstünlük verilməlidir. Daxili auditin optimal təşkili fəaliyyət subyektinin yüksək nəticələr əldə etməsinə, risklərin azaldılmasına, bank aktivlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, bank fəaliyyəti üzrə mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsinə imkan verir. Daxili audit öz etibarlılığı, müstəqilliyi, situasiyaya adekvat fəaliyyəti ilə fərqlənməklə yanaşı, bank risklərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə işçi personalının, rəhbərliyin birgə səylərini səfərbər edilməsi üzrə təkliflər hazırlamalı və tədbirlər müəyyənləşdirərək bank rəhbərliyinə təqdim etməli, onların reallaşdırılmasına nəzarəti həyata keçirməlidir. Əslində, daxili auditin funksional fəaliyyət prinsipləri və əsas praktiki istiqamətləri kommersiya bankının fəaliyyətinin komplekslik formasında obyektiv təhlili ilə bilavasitə bağlıdır. Bu baxımdan, bankın daxili nəzarət sisteminin əsas dayaq meyarlarının da müəyyənləşdirilməsi və daxili auditin fəaliyyətində nəzərə alınması vacib şərtlər kimi diqqət çəkirlər. Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin sənədlərinə əsasən daxili nəzarət sisteminin işinin qiymətləndirilməsi üzrə əsas prinsiplərə aşağıdakılar aid edilmişdir:

- bankın ali rəhbərliyi daxili nəzarət sistemi işinin effektivliyinin yoxlanmasını təmin etməli, riskləri qiymətləndirməli, strateji istiqamətləri müəyyənləşdirməli, monitorinqlər aparmalı və risklərin üzərində nəzarəti həyata keçirməlidir;
- ali rəhbərlik bankın daxili nəzarət sisteminin təşkili üzrə qəbul edilmiş strateji qərarlara cavabdehlik daşımalı və onların effektivliyinə nəzarət etməlidir;
- bankın ali rəhbərliyi ilə bərabər, bu qurumun işçi personalı bank sistemində daxili nəzarətin rolunu aydın dərk etməlidir;

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin bank sistemində, konkret olaraq bankın idarə edilməsində rolunun və yerinin optimal qiymətləndirilməsi üçün

daxili auditin əsas vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi az əhəmiyyət kəsb etmir. Dünya bank təcrübəsində daxili auditin mühüm başlıca funksiyası bankın qüvvədə olan ölkə qanunvericiliyinə və normativ aktlara müvafiq fəaliyyət göstərməsini qorumasıdır. Bundan əlavə, daxili audit bank risklərinin sistemləşdirilməsi və idarə edilməsi proseslərinin təkmilləşdirilməsində fəal iştirak edir, bu sahədə olan boşluqları rəhbərliyin diqqətinə çatdırır və adekvat tədbirlərin görülməsi proseslərinə nəzarəti həyata keçirir. Daxili auditin digər əsas funksiyalarına bank aktivlərinin qorunması, onlardan səmərəli istifadə olunması, bank işçilərinin vəzifə funksiyalarını qəbul edilmiş qaydalara və rejimə müvafiq icra etməsi, əmək və iş rejiminə ciddi əməl olunması, maliyyə, mühasibatlıq və digər hesabat xarakterli sənədlərin dürüstlüyünün yoxlanılması, onlara müvafiq rəylərin hazırlanması, zəruri hallarda ortaya çıxarılmış problemlər və xoşagəlməz hallar barəsində rəhbərliyə məlumatların verilməsi, təklif və tövsiyələrin təqdim olunması, strateji vəzifələr üzrə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması proseslərinə nəzarətin edilməsi və s. aid etmək olar. Daxili audit vasitəsi ilə bankın ayrı-ayrı bölmələrinin, struktur vahidlərinin, o cümlədən, filialların işinin effektivli olması üçün araşdırmalar aparılır, tədbirlər müəyyənləşdirilir və onların yerinə yetirilməsi üzrə nəzarət təşkil olunur. Ümumilikdə, daxili audit bankın işçi personalının və menecer heyətinin səmərəli fəaliyyət göstərməsi proseslərinə də nəzarət rıçaqına malikdir. Bu qeyd edilən istiqamətlər üzrə daxili auditin fəaliyyəti qeyri-effektiv təşkil olunduğu halda, şübhəsiz, bankın fəaliyyət göstəricilərinin, əldə etdiyi gəlirin yüksək olması ehtimalı azdır.

Banklar xaraktercə və mahiyyətcə bir çox risklərlə üzləşməli olurlar. Digər tərəfdən dünya iqtisadi prosesindəki və maliyyə-kredit, bank sektorlarındakı transformasiyalar müxtəlif xarakterli risklərin müasir tələblərinə cavab verən adekvat idarəetmə mexanizmlərinin

müəyyənləşdirilməsini, tətbiqi proseslərinin keyfiyyətə yeni meyarlar üzərində təşkilini şərtləndirir. Daxili audit üzrə beynəlxalq mütəxəssis A.Sonin qeyd edir ki, müasir dövrdə daxili audit nəzarət sisteminin səmərəli təşkilində əhəmiyyətli rola malikdir. Qeyd edək ki, Azərbaycanda da daxili auditin inkişafı tendensiyaları xeyli sürətlənmişdir. Ümumiyyətlə, bütün sahələrdə daxili auditin təşkilinə və təkmilləşdirilməsinə diqqət artırılsa da, ölkəmizin bank sektorunda bu xidmət sahəsinin genişləndirilməsinə daha ciddi önəm verilir. Azərbaycanın Mərkəzi Bankı tərəfindən hazırlanmış Daxili Audit Standartına əsasən bu xidmət sahəsinin bank sistemində rolu ölkə qanunvericiliyinə, bank sahəsində qəbul edilmiş normativ aktlara əməl olunması, bank risklərinin tənzimlənməsi və idarə edilməsi, bank aktivlərinin etibarlılığının artırılması, onların qorunmasının təmin edilməsi, daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi, uçot xarakterli məlumatların və hesabatların adekvatlığına nail olunması, onların düzgünlüyünün təmin edilməsi və sairələrlə müəyyənləşdirilmişdir. Göründüyü kimi, ölkəmizdə daxili auditin təşkili üzrə meyarlar və yanaşmalar mövcuddur. Bununla belə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi proseslərin, maliyyə-kredit münasibətlərinin, bank fəaliyyətinin transformasiyasının dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq, daxili auditin də müasir meyarlarının və yanaşmalarının müəyyənləşdirilməsi, onun transformasiyasından irəli gələn tələblərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi, mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkən qloballaşma şəraitində daha effektivli və səmərəli daxili audit mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, bank risklərinin azaldılmasında daxili auditin rolunun artırılması və təkmilləşdirilməsi, bankın fəaliyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi məqsədi ilə bank sistemində daxili auditin səmərəli təşkilinin təmin edilməsi vacib şərtlər kimi diqqət çəkir. Bu qeyd olunanları nəzərə alaraq, növbəti paraqrafda biz bank sisteminin əsas problemlərindən biri olan bank risklərinin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərini araşdıracağıq.

Qloballaşma və dünya iqtisadi proseslərinin transformasiyasının dərinləşmə meyllərinin güclənməsi şəraitində kommersiya banklarının səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi problemləri daha çox büruzə verməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, sonuncu dünya maliyyə böhranı zamanı ən çox zərər çəkən risklərə məruz qalan iqtisadiyyat sektorlarından biri də bank sektoru olmuşdur. Çoxlu sayda banklar üzləşdikləri risklərin öhdəsindən gələ bilməmiş, adekvat və təsirli mexanizmlərin tətbiqinə nail olmaqda çətinliklərə düşmüşlər. Bu proseslərdə aktual problemlərdən biri kimi bank risklərinin idarə olunmasının müasir dövrün tələblərinə uyğun adekvat təşkilinin vacibliyi xüsusi ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Şübhəsiz, bu mühüm vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün ilk növbədə bank risklərinin idarə olunmasının optimal təhlil edilməsi və onların obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti ortaya çıxır. Bundan əlavə, banklar müasir iqtisadi inkişaf modellərinin əsas sahələrindən biri kimi dinamik, davamlı, sabit və effektivli fəaliyyət göstərmək üçün öz işlərində müxtəlif risklərdən etibarlı qorunmaq, onlardan dəyən zərərləri azaltmaq, planlaşdırılmayan itkilərin qarşısını almaq məqsədi ilə fəaliyyət istiqamətlərini və nəticələri dərinlən təhlil etməli, nöqsanları öyrənməli, onlardan nəticələr çıxarmalı, ümumi fəaliyyət istiqamətlərinin yeni prioritetlərini müəyyənləşdirməli, zəruri tədbirlər görməli, bütün bu proseslər üzərində səmərəli nəzarət mexanizmi təşkil etməlidirlər. Bu halda, bank fəaliyyəti prosesində, xüsusi ilə mürəkkəb kombinə edilmiş maliyyə bank əməliyyatları zamanı, bank xidmətlərinin həyata keçirilməsində ortaya çıxan risklərin operativ müəyyənləşdirilməsi, onların maksimum zərərsizləşdirilməsi, ümümlilikdə bankın zərərlərinin azaldılması mümkün ola bilər. Müəllifin bu fikirlərini əsas tutaraq, qeyd etmək olar ki, bank risklərinin təhlili, öyrənilməsi ilə yanaşı, yaxud bu risklər üzrə daxili auditin aparılması kimi tədbirlərlə bərabər kompleks monitorinqin təşkil edilməsi heç də pis metodoloji yanaşma deyildir. Məsələ burasındadır

ki, kompleks monitorinqin nəticələri adətən yüksək rəhbərlik səviyyəsində müzakirə obyektinə çevrilir, çox hallarda bu monitorinqin yekunlarına müvafiq struktur və təşkilati tədbirlər həyata keçirilir, işçi və menecer heyətinə qarşı əlavə tələblər irəli sürülür, iş prosesləri təkmilləşdirilir və yeni, daha təsirli bank alətlərindən istifadə üçün tapşırıqlar verilir, idarəetmə sistemində dəyişikliklər aparılır, risklərin təhlili və qiymətləndirilməsi problemlərinə diqqət artırılır. Qeyd edək ki, praktiki bank təcrübəsində müəllifin qeyd etdiyi bu hallara yol verilməsi nümunəsi çoxdur. Məsələn, bank kredit verərkən risklərin kompleks və sistemli idarə edilməsi prinsiplərinə yaxşı olardı ki, tam əməl etsin. Əgər normativ aktlar üzrə kredit məbləği müəyyən limitlə məhdudlaşdırılıbsa və yaxud sığorta məsələləri hansı formada nəzərdə tutulubsa, bu qaydalardan kənara çıxılması məqsədəuyğun hesab olunmur. Digər tərəfdən bank kredit risklərini sığortalamalı, bu məqsədlə etibarlı zəmanət resurslarına müraciət etməli, borc alanın imkanlarının öyrənilməsinə ciddi yanaşmalı, girov predmetinin mövcud qanunvericiliyə uyğun tənzimlənməsi prosedurlarını hərtərəfli öyrənməli, girov mexanizminin işə salınması sistemini və proseslərini əvvəlcədən adekvat dəyərləndirməli və qiymətləndirməli, fəaliyyət istiqamətləri üzrə risklərin təsirini azaltmaq üçün onların bölüşdürülməsini və şaxələndirilməsini, bu yolla risklərin idarə edilməsinin asanlaşdırılmasını təmin etməlidirlər.

Bank risklərinin idarə edilməsi effektivliyinin artırılmasında mühüm amillərdən biri də bankın müxtəlif səpkili fəaliyyət proseslərində sığorta sisteminin formalaşdırılması və həyata keçirilməsidir. Əslində bankın hər bir müştərisi sığorta amili ilə qarşılaşmalı olur və bank əməliyyatları zamanı bu xidmət sahəsindən istifadənin aktuallığı xeyli artır. Xüsusilə, bank risklərinin idarə edilməsi proseslərinin sığortalanması və bununla bağlı etibarlı, səmərəli, işlək bank mexanizmlərinin fəaliyyət prosesinə tətbiq edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatçı T. Çernoquzova bank risklərinin qarşılıqlı sığortalanması mexanizmlərinin formalaşdırılması

problemlərini araşdırmışdır. Bank təcrübəsində, əgər hər hansı bir bank əməliyyatı sığortalanırsa, bu halda müəllifə görə, bank risklərinin böyük bir hissəsi əslində sığorta təşkilatının üzərinə yönəldilir. Bununla da bank fəaliyyətinin etibarlılığı və rəqabətqabiliyyətliliyi əhəmiyyətli şəkildə artmış olur [187]

. Burada müəllif xeyli haqlıdır. Belə ki, bank əməliyyatlarının sığortalınması banka digər əməliyyatların geniş spektrdə təşkili üçün bank aktivlərində fəal istifadəyə imkan verir, bankın əlavə gəlir əldə etməsinə şərait yaranır, bank risklərinin idarə edilməsi üzrə itkilər azalır və s. Digər bir tədqiqatçı L. Tişenko bank əməliyyatları içərisində əhalidən qəbul edilən əmanətlərin sığortalama sisteminin inkişafı və bununla bağlı mənəvi risklərin idarə edilməsi problemlərini araşdırmışdır. Müəllif qeyd edir ki, əmanətlərin sığortalınması və digər bank əməliyyatlarının sığorta sisteminə cəlb edilməsi əslində əməliyyat risklərinin azaldılmasına və bununla bağlı xərclərin aşağı salınmasına imkan yaradır [167]

. Məlum olduğu kimi, bu məsələ həm də ciddi sosial xarakterli olduğundan həssas bir xüsusiyyətə malikdir. Əgər əhalidə öz əmanətlərinin etibarlı saxlanmasına və ondan əlavə gəlir əldə etməsinə inam olmasa, bu halda heç bir kəs öz əmanətlərini banklara etibar etməz. Qeyd olunan müəlliflərin bank risklərinin idarə edilməsində sığorta amilinə ciddi önəm vermələri başa düşüləndir. Belə ki, bank əməliyyatları mahiyyətinə görə konkret proseslərdən, başqa sözlə əməliyyatlardan ibarət olduğundan, bunların nəticəsində tərəflərin itkilərinin qarşısının alınması, yaxud bu itkilər üzrə risklərin nizamlanması aparılan əməliyyatlara etibarlılığı yüksəltməklə bərabər, bankın ümumi fəaliyyətində risklərin azalmasına imkan verir, risklərin idarə edilməsi proseslərinin səmərəli təşkilinə şərait yaradır və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının risklərinin idarə

edilməsi zamanı bankın konkret fəaliyyətindən asılı olaraq, çoxsaylı təsir istiqamətlərinin, meyarların, prosedurların nəzərə alınması lazım gəldiyindən, bu sahə üzrə idarəetmə mexanizminin daha optimal formasının müəyyənləşdirilməsi vacib şərtlərdən hesab olunur. Çünki bankların fəaliyyət istiqamətlərinin və göstərdikləri bank xidmətlərinin hər birində daxili xarakter daşıyan risk elementləri, tendensiyaları və əlamətləri yer almışdır. Biz qeyd etmişdik ki, və bir sıra müəlliflərin elmi əsərlərində, araşdırmalarında bildirilmişdir ki, bankların fəaliyyətində əməliyyat mühiti üzrə risklər daha çox nəzərə çarpır. Praktiki baxımdan diqqət yetirsək, bu ehtimalın və mülahizələrin obyektivliyinə inam xeyli artır. Məsələn, kommersiya banklarında müxtəlif əməliyyatların və xidmətlərin təqdim edilməsi üzrə prosedurların qeyri-effektiv təşkili ortaya adekvat olaraq, problemlər çıxarır. Bu halda borcverənlə borcalanlar arasındakı şərtlərin, prosedurların müəyyənləşdirilməsində buraxılan səhflər, bank rəhbərliyinin, həmçinin digər məsul şəxslərin, aparıcı və icraçı əməkdaşların, bütövlükdə, hər bir bank işçisinin qəbul etdiyi qərarların, əməliyyat proseduru üzrə operativliyin, kreditin ödənilməsinə və vaxtında qaytarılmasına adekvat olmadığı təqdirdə, şübhəsiz, bank riskləri artır və borclar, arzuolunmayan hallar çoxalar, bankın gəlirləri azalar, bankla müştərilər arasında etimad mühiti pisləşər. Digər tərəfdən, bu proseslərdə dələduzluq elementləri ortaya çıxır, kreditlərin qaytarılması üzrə əvvəlcədən işlənilib hazırlanmış risk prosedurlarının etibarsızlığı məlum olur, nəticədə aparılmış bank əməliyyatları üzrə risklərin miqyası artır və zərərin həcmi çoxalır. . Çünki, əməliyyatların aparılması və bank-maliyyə xidmətlərin təqdim edilməsi zamanı texnoloji baxımdan və maddi-texniki təminat cəhətdən zəif banklar digər banklarla rəqabətdə ciddi risklərlə üzləşirlər. Bu halda kütləvi şəkildə müştərilərin itirilməsi, banka etimadın azalması, bankın manevr imkanların zəifləməsi baş verir və bank texnoloji baxımından zəif təminat məsələsinə yenidən baxmağa, strateji yanaşmanı təmin etməyə məcbur

olub, bu sahədə əlavə itkilərə və xərclərə yol verilir, risklərin idarə edilməsinin optimallaşdırılmasına xeyli vaxt lazım gəlir. Digər tərəfdən, maliyyə risklərinin təsirinin daxili risklər içərisində rolunun hərtərəfli və dərinlən qiymətləndirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, banklar öz gəlirlərini əsasən bank faizləri hesabına formalaşdırırlar. Bu baxımdan bank faizləri üzrə risklərin mövcud situasiyaya, bazar segmentlərinə, müştəirinin ödəmə qabiliyyəti üzrə göstəricilərinə, digər obyektiv meyarlara, iqtisadi-maliyyə göstəricilərinə, mikro və makro indikatorlar müvafiq baxılmadığı və onların müəyyənləşdirilməyi halda, faizlərin qaytarılmasında problemlər yarana bilər, nəticədə bankların risklər artır, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş proqnozlaşdırmalardan kənarlaşmalar baş verər, arzuolunmayan fəsadlar ortaya çıxar, banklar zərərə düşürlər. Ümumiyyətlə, bankların kredit risklərinin optimal olaraq, öyrənilməsi və onların davamlı, sabit idarə edilməsi sisteminin təşkili kommersiya banklarının ümumi fəaliyyətinin uğurlu olmasının əsas göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Banklar özlərinin əsas məhsulu kimi – kredit resurslarından haqlı və obyektiv olaraq gəlir götürməkdə iddialıdırlar. Bu halda bankın gəlir proqnozunun özünü doğrultması üçün kredit əməliyyatları üzrə risk tendensiyalarının hər birinin xarakterinin öyrənilməsi, risk istiqamətlərinin formalaşması səbəblərinin araşdırılması vacibdir. Eyni zamanda kreditin verilməsi ilə iş bitmir, bank kreditin istifadə edilməsi proseslərinə nəzarəti effektivli təşkil etməli, bununla bağlı əməliyyat mərhələlərini izləməli və təhlil etməli, kreditin qaytarılması prosedurlarının səmərəli olmasına çalışmalıdır. Biz əvvəllərdə bank risklərinin daxili risk baxımından əhəmiyyətliələrindən biri kimi likvidlik risklərinin vacibliyini qeyd etmişdik. Bank risklərinin idarə edilməsi mexanizmlərinin praktiki proseslərinin təşkili zamanı, bu kateqoriyadan olan risklərə daimi və sistemli yanaşmanı təmin etmək lazımdır. Öz

fəaliyyəti proseslərində kommersiya banklarının yeni bank və maliyyə xidmətləri təqdim etməsi təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilsə də, bunlarla bağlı bank risklərinin də dəyərləndirilməsi və qiymətləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Mütəmadi olaraq, valyuta risklərinin yaranması halları da diqqətdən yayılmamalıdır. Məşhur bank tədqiqatçısı O.Lavruşin bank risklərinin təsnifatını faset formasında, yəni risklərin təsnifatının ümumiləşdirmiş formasında verilməsinə çalışarkən, bu sistemdə risklərin yaranma dövrünə, dərəcəsinə, hesablama metodlarına görə bankların tipinə, təsiretmə və hərəkət sahələrinə, əsas yaranma mənbələrinə, müştərələrin tərkibinə, aparılan əməliyyatların qeydiyyatı xarakterinə və nizamlaşdırma imkanlarına görə risklərin müəyyənləşdirilməsinə yer vermişdir

Dünya təcrübəsi və müasir bank fəaliyyətinin praktiki aspektləri nəzərə alınmaqla, daxili auditin təşkili, bankın ümumi fəaliyyət strategiyasına müvafiq olaraq, bank əməliyyatlarının, maliyyə və mühasibatlıq hesabatlarının, işçi personalının effektivliyinin yoxlanılması, dürüstlüyün təmin edilməsi, nöqsanların üzə çıxarılması, bunlara müvafiq tədbirlərin hazırlanması, həmin tədbirlər üzrə nəzarət mexanizminin reallaşdırılması kimi mürəkkəb vəzifələrin yerinə yetirilməsini şərtləndirir. Bu proseslərdə daxili auditin effektivli olması və qarşıya qoyulan vəzifələr üzrə adekvat təklif və tövsiyələri hazırlamaq potensialına yiyələnməsi vacib şərtlər kimi diqqət çəkir. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlil edilməsi üçün, ilk növbədə, silsilə xarakterli və ardıcılığı ilə diqqət çəkən tədbirlərin reallaşdırılması lazımdır. Belə ki, yoxlama və audit subyekti kimi götürülən sahələrin, fəaliyyət istiqamətlərinin, struktur bölmələri və filialların, maliyyə və mühasibat sənədlərinin dəqiq və dürüst məlumatları, göstəriciləri, bunlarla bağlı materiallar, zəruri təsdiqedicilər və s. toplanmalı,

III FƏSİL

KREDİT BAZARININ FƏALİYYƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ BEYNƏLXALQ STANDARTA UYGUNLAŞDIRILMASI

3.1.Kredit bazarı fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri

Müstəqil iqtisadiyyatın real amillərindən biri olan bank sisteminin, səlis idarə olunan bank sahəsinə ehtiyac vardır. Dəqiq idarə oluna bilən bank sistemi həm də real iqtisadiyyatın barometridir. Məhz buna görə inzibati amirlik idarəetmə metodlarından, təsərrüfatçılığın yeni iqtisadi metodlarının keçildiyi bütün ölkələrdə bank sisteminin idarə olunması mexanizminin təkmiləşdirilməsinə xüsusi yer verilməlidir.

İstehsal münasibətlərinin dinamikasının yüksək səviyyəsi, əmtəə-pul-bazar münasibətlərinin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət, müasir pul-kredit siyasətinin, bank işinin idarə olunması üzrə dəqiq və düzgün taktika və strategiyanın hazırlanmasını vacib edir.

Bank nəzarətinin avtomatlaşdırılması çərçivəsində avtomatlaşdırılmış prudensial nəzarət hesabat sistemiinin tətbiqi istiqamətində də işlər görülmüsdür. Bank nəzarətinin normativ bazasını Bazəl Komitəsi prinsiplərinə uyğunlaşdırılması davam etdirilmişdir. Monetar idarə etmənin institusional bazasının gücləndirilməsi tədbirlərindən biri kimi, mükkəmməl informasiya bankının yaradılması məqsədi ilə avtomatlaşdırılmış bank statistika hesabat sistemini tətbiqi davam etdirilir. [19, 64]

Dünya təcrübəsi göstərir ki, modernləşdirilmiş menecment və strateji planlaşdırma məqsədi və vəzifələrin düzgün seçilməsində və onlara səmərəli nail olmaqda müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən fəaliyyət sahəsinə malik təşkilatda idarə etmə qərarlarının qəbul olunması yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi, daxili və xarici amillərin dərin təhlilini və onların mümkün inkişaf proseslərinin hazırlanmasını tələb edir. [33, 225]

Kommersiya bankının strateji fəaliyyət istiqamətlərinin daxili nəzarət prinsipindən dərin təhlilinin təşkil edilməsi, daxili və xarici amillərin təsirindən yaranan risklərin idarə edilməsi üzrə nəzarət sisteminin hansı səviyyədə təşkil olunmasının araşdırılması, bunlarla bağlı nəzarət prosedurlarının müqayisəli təhlil edilməsi xeyli vacibdir. Bu halda, daxili auditin bankın filial şəbəkəsi, digər struktur bölmələrinin ümumi fəaliyyətinin qəbul edilmiş nəzarət prosedurlarına adekvatlığının müvafiq müqayisəli təhlilinin aparılması da, auditin effektivliyini yüksəltməyə imkan verərdi.

Bundan əlavə, məlum olduğu kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir fəaliyyət subyektinin işinin səmərəli təşkili üçün müxtəlif metodoloji yanaşmalar mövcuddur və bunların içərisində daxili audit xidmətinin adekvat təşkili əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Çox hallarda daxili auditin qarşısına qoyulan strateji vəzifələrin öhdəsindən gəlmək üçün daha müasir, daha etibarlı və işlək təhlil-nəzarət mexanizmlərinin işlənilib hazırlanaraq, tətbiq edilməsi zərurəti də yaranır.

Aparılan audit nəticəsində hər hansı bir fəaliyyət subyektinin daxili və xarici risk amilləri öyrənilməklə, bu subyektin rəqabətqabiliyyətinin, rəqiblərlə müqayisədə praktiki proseslərdə istifadə etdiyi mexanizmlərin və alətlərin işləkliyinin səmərəliliyi müəyyənləşdirilir. Belə mühüm funksiyaları yerinə yetirməklə, daxili audit özünün fəaliyyəti ilə mənsub olduğu təsərrüfat-biznes və ya, bizim baxdığımız halda, bank subyektinin faydalı xidmət sahələrindən biri kimi xarakterizə olunur və bütün bunlar daxili auditin effektivliliyinə dəlalət edir. Ümumiyyətlə, daxili auditin effektivliyinin müəyyən edilməsi üçün bir sıra yanaşmalar mövcud olsa da, bunların içərisində bir neçə amilləri və səbəbləri birləşdirən kompleks yanaşmalar azlıq təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, daxili auditin effektivliyinin qiymətləndirilməsi və onun səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün təklif edilən meyarlar içərisində “insan”, “metodlar”, “ətraf mühit” və “nəzarət” kateqoriyalarına, başqa sözlə, praktiki alətlərə yer verilməsi

yolu ilə daxili auditin təşkili proseslərinin təkmilləşdirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması praktikasına önəm verilməsi daha çox diqqəti cəlb edir.

Pulun saxlanması, onun idarə edilməsi texnologiyasının təkamülü onların kağız formadan elektron sistemə keçməsinə səbəb oldu. Bu ilk növbədə nağd və nağdsız pul vəsaitlərinin mikroprosessorlu kartlara və ya başqa sözlə desək, “çip”lərlə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Bazel Komitəsinin meyarına görə elektron pullar anlayışına, əvvəlcədən ödəniş kartları, həmçinin, internetdən istifadə edən ödənilmiş proqram məhsullar və ya rəqəmli vəsaitlər daxildir. Hal-hazırda elektron ödəniş sisteminin öz daxilində transformasiya meyli, yəni bankların və digər maliyyə institutlarının öz xüsusi şəbəkələrindən internetə keçmələri müşahidə edilir.

Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, banklar və maliyyə xidmətlərinin digər provayderləri öz aralarında elektron kommunikasiya sisteminə keçməyə başladılar. Elektron informasiya ilə mübadilə və yaxud EDİ (Elektronik Data Interchange) uzun müddətdir ki, banklar və fond birjalari tərəfindən ödənişlərin, qarşılıqlı hesablaşmaların həyata keçirilməsində, səhmlərin və sair qiymətli kağızların alqı-satqısında istifadə olunur. EDİ-nin əsas sistemi olan SWIFT sisteminə dünyanın ən nüfuzlu bankları və maliyyə qurumları daxildir. Gündəlik olaraq bu sistem vasitəsi ilə trilyonlarla ABŞ dolları həcmində vəsaitlər hərəkət edir. Son illər SWIFT sistemi öz kommunikasiya şəbəkəsini təhlükəsiz internet şəbəkəsinə keçirməklə xidmət sferasını daim təkmilləşdirir.

İnternetin meydana gəlməsi maliyyə xidmətlərinin provayderlərini öz müştəriləri ilə daha aktiv işləməyə, internet kanalları vasitəsi ilə onlara Online (real vaxt rejimində) xidmətlər göstərməyə məcbur etdi. Real vaxt rejimi çərçivəsində korporativ müştərilər və fiziki şəxslər haqqında məlumatlar əldə etmək, internet kanalları vasitəsilə pul vəsaitlərini banklarda yerləşdirmək, valyutanın və qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirmək, kreditlər almaq, borcları idarə etmək və s. maliyyə xidmətləri sferasında elektron informasiyanın inqilabliliyini şərtləndirdi. Bu sahədə məsrəflərin müqayisəsi xüsusilə heyrtləndiricidir. Əgər hər hansı bank

şöbəsinə bir bank transaksiyası 1,27 ABŞ dollarına başa gəlsə, bankomat üçün bu məsrəf 27,0 sentə, internet üçün isə cəmi 7,0 sentə bərabər olacaqdır. Eyni zamanda bir ticarət tsiklində bütün xidmətləri göstərən broker 150,0 ABŞ dolları haqq tələb edərsə, oxşar ticarət üçün diskont brokeri 69,0 ABŞ dollar, internet brokeri isə 10,0 ABŞ dolları tələb edəcəkdir.

Maliyyə xidmətləri bazarında aparılan əməliyyatların xarakteri və həcmi bu iqtisadi fəaliyyətin lider mövqeyə çıxmasından xəbər verir. Belə ki, BMT-nin YNKTAD konfransının (2002-ci il) qiymətləndirməsinə görə Böyük Britaniyada elektron kommersiyanın 60%-i maliyyə xidmətlərinin payına düşür. İsveç və Fin banklarının müştərilərinin 40-50%-i on-line (real vaxt) rejimində əməliyyatlar aparırlar. İnternet bankları və brokerlərinin (yəni yerli bank şöbələri olmayanlar) heyətləndirici müvəffəqiyyətlərinə baxmayaraq, maliyyə xidmətləri sferasında elektron informasiyanın dominant qüvvəsi kimi, nəhəng ənənəvi banklar və brokerlər qalmaqda davam edirlər. Külli miqdarda resurslara malik olmaqla, onlar yeni elektron ödəniş sistemlərinə investisiya qoyur, internet texnologiyaları sahəsində aparıcı şirkətlərlə portnyorluq münasibətlərinə girirlər. Maliyyə xidmətlərində elektron informasiyadan aktiv istifadə kommersiya bankları, investisiya bankları, fond birjalı və sığorta şirkətləri tərəfindən istifadə olunan alətlər arasında sərhədləri də “yuyub” aparmışdır. Bu öz növbəsində tənzimləyici orqanların işini çətinləşdirmiş və sistemli risklərin idarəçiliyində bu təsisatlar arasında daha sıx koordinasiyanın olmasını zəruri etmişdir. Bir çox inkişaf etməkdə və keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə banklar və digər maliyyə vasitəçiləri SWIFT tipli müxtəlif elektron rabitə sistemlərindən iştirak edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, müştərilərə bilavasitə internet xidmətlərinin satışı üzrə fəaliyyət hələlik marginal xarakter daşıyır. Bununla belə bu ölkələrdə informasiyaların toplanılmasında elektron poçtdan və internetdən aktiv istifadə olunsada, hələlik sövdələşmələrin özü əsasən ənənəvi yolla aparılır.

Bu ölkələrdə əsas problem telekommunikasiya dəyərinin yüksək olması, əhəlinin kompyuterləşmə səviyyəsinin aşağı olması, eləcə də biznes mədəniyyətinin kifayət qədər olmamasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Asiyada,

Rusiyada, Braziliyada, Meksikada baş vermiş maliyyə böhranları elektron ticarəti iştirakçılarının əsas hissəsinin mövqelərini sarsıtdı. Belə ki, orta təbəqəni təşkil edən iştirakçılar artıq internetə daxil olur, fəal sürətdə kredit kartlarından, istehlak və ipoteka kreditlərindən istifadə edirdilər. Sözsüz ki, bütün bunlar elektron kommersiyanın inkişafının qeyri-bərabər xarakterindən xəbər verir. Ümumiyyətlə elektron ticarətdə hələlik Şimali Amerikanın dominant rolu (65,3%) müşahidə edilir. Bunun ardınca Qərbi Avropa (22,4%), Yaponiya, Avstraliya və Yeni Zelandiya (6,4%) gəlir. Digər inkişafda olan ölkələrin payına internet ünvanların 5,9%-i düşür. Eyni zamanda təhlil göstərmişdir ki, Meksika, Cənubi Afrika Respublikası, İordaniya, Çin və Kolumbiyada şirkətlərin 40,0%-dən çoxu, elektron informasiyanın məqsədləri üçün internetdən istifadə edirlər. Hətta bu göstərici üzrə Yaponiya, İsveçrə və Fransa kimi inkişaf etmiş ölkələr belə yuxarıda qeyd etdiyimiz ölkələrdən geri qalır. İnternetin sürətli artımı, həmçinin minimal məsrəflərlə informasiyanın toplanılması, müxtəlif fəaliyyət sferalarında məlumat banklarının yaradılması və kompüter proqramlarının inkişaf imkanları ilə sıx əlaqədardır. Müasir “softver” proqramları riyazi metodların köməyi ilə külli miqdarda informasiyaların toplanılmasına və yayılmasına imkan verir. Bir qayda olaraq bu informasiyalar, maliyyə vasitəçilərinə borcluların maliyyə vəziyyətini istənilən anda izləməyə şərait yaradır. Həmçinin mal göndərənlər tərəfindən kontraktlara vaxtlı-vaxtında əməl olunması və onların keyfiyyəti haqqında məlumat bankı tərtib edilir. Kredit və debet kartları emmisiya edən banklar və şirkətlər də öz fərdi müştəriləri haqqında sistematik olaraq kredit informasiyası toplayırlar. Göstərilən məlumatlar bankı riskləri daha yaxşı izləməyə və beləliklə də resursların rəşional bölüşdürülməsinə şərait yaradır. Qeyd olunanlarla yanaşı göstərmək lazımdır ki, kommersiya riskləri haqqında məlumat bankının yaradılması ən mürəkkəb vəzifələrdən biri hesab edilir. Qərbdə kredit informasiyası ilə, yəni borcluların ödəniş vəziyyətinin təhlili ilə əsasən özəl şirkətlərin olduqca geniş dairəsi məşğul olur. Bunlar hər şeydən əvvəl banklar, kredit sığortaçıları, forfeyter, faktoring və lizing şirkətləri də daxil olmaqla maliyyə vasitəçilərinin özləridirlər. Həmçinin kredit informasiyası və borclar

haqqında məlumat toplayan və bu fəaliyyət növü onların əsas biznesi hesab edilən xüsusişdirilmiş firmalar da mövcuddur. Bir çox ölkələrdə bu firmalar kredit büroları adlanır. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində kredit informasiyası xidməti hələlik istənilən səviyyədə deyildir. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması bu xidmətin internet çərçivəsi daxilində, məlumatlar bazasından istifadə edərək inkişafını zəruri edir. Belə ki, aparıcı qərb dövlətləri kommersiya riskləri üzrə internet bazasında məlumatlar bankının yaradılmasında və inkişafında maraqlıdırlar.

Məsələn, Fransanın KOFAS firması inkişaf etməkdə olan ölkələrdən milyondan artıq şirkətin ticarət borclarının elektron reyting sistemini yaratmaq niyyətindədir. [47]

Maliyyə sektoru elektron informasiya sisteminde lider rolunu saxlamaqla dünya iqtisadiyyatının gələcək qloballaşması və liberallaşmasında katalizator rolunu oynaya bilər. İnterneti köməyi ilə kredit risklərin idarə edilməsində xərclərin azaldılması və səmərəliliyin artırılması, İEOÖ-in beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışına əlverişli şərait yarada bilər. Əgər beynəlxalq birliyi interneti bu ölkələrdən olan maliyyə vasitəçiləri üçün əl çatan edərsə, bu amil onların sürətli iqtisadi inkişafına kömək etmiş olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, daxili auditin effektivliyinin araşdırılması zamanı onun baza prinsiplərinə əməl edilməsi ciddi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, beynəlxalq meyarlara görə daxili audit özünün müstəqilliyini və obyektivliyini, peşəkarlıq səviyyəsini bütün hallarda qorumaqlı və dəyərləndirməlidir. Bundan başqa, auditin aparılmasına məsul şəxslər və auditorlar fərdi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsinə daim önəm verməlidirlər, çünki audit üzrə araşdırmaların effektivliyi, əldə edilən sübut xarakterli sənədlər və materiallar qərəzsiz olmalı, real prosesləri əks etdirməli, şişirdilməməli, nöqsanlara göz yumulmamalı, yoxlama ilə bağlı bütün aspektlər yekun materialında öz əksini tapmalıdır. Daxili auditin qarşısına qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün bu sistemin özünün mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsinə də baxılmalıdır. Bu halda, bankların xaraktercə yeni

tendensiyalı risklərinin operativ müəyyənləşdirilməsi, onların öyrənilməsi, təhlil edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi, bankın fəaliyyətində zəif cəhətlərin, nöqsanlı struktur bölmələrinin, potensialından yetərinə istifadə etməyən işçilərin və digər halların üzə çıxarılması mümkün ola bilər. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin daha obyektiv qiymətləndirilməsi üçün əsasən kommersiya bankının qarşısında duran məqsədlərin və vəzifələrin yerinə yetirilməsi proseslərindəki risklərin sistemli araşdırılması və səmərəli idarə edilməsi ilə birbaşa bağlılıq təşkil edir. Bu proseslərdə daxili audit yüksək standartlar səviyyəsində risklərin dərin təhlilini aparmalı, onlarla bağlı proseslərin mahiyyətini, bu riskləri yaradan çoxsaylı səbəbləri öyrənməli, mövcud risk təhlükələrinin aradan qaldırılması mexanizmlərinin və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinə səy göstərməlidir. Daxili audit risklərin azaldılması tədbirlərinin işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində fəal iştirak etdiyi halda, onun effektivlik səviyyəsi şübhəsiz daha çox yüksəlir və bu baxımdan audit olunan subyektlərdə analoji tədbirlərin operativ, məqsədli, ünvanlı hazırlanmasına, nəzərdə tutulmuş strateji və prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin risk amillərinin azaldılması rejimində reallaşdırılması prinsipinə üstünlük verilməlidir. Daxili audit epizodik xarakter daşımamalı, davamlılıq prinsipi əsasında daim, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi müstəqil, kifayət qədər səlahiyyətlərə malik bir nəzarət- struktur vahidi kimi fəaliyyət göstərməlidir. Bu fəaliyyətin effektivliliyi isə kommersiya banklarının sabit işləməsi, neqativ risklərdən, bankrot hallarından əvvəlcədən məlumatlı olması, təhlillər nəticəsində arzu edilməz fəaliyyət və risk ehtimallarına qarşı önleyici, preventiv tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi ilə daha obyektiv qiymətləndirilə bilər. Bank mütəxəssisi R.Asanova banklarda daxili auditin işinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi problemlərini araşdırarkən, bu prosesləri üç mərhələdə baxmağı məqbul saymışdır. Müəllif bunlara birinci mərhələdə-auditin keçirilməsi, onun planlaşdırılması, yoxlama müddətinin

qorunması, auditin işgüzarlıq göstəricilərinin qiymətləndirilməsi, bütün meyarlar üzrə 1-dən 5-ə qədər olan diapazonda bal sistemində qiymətləndirmələrin aparılması, audit iştirakçılarının və auditə rəhbərlik edənlərin fəaliyyətinin sorğu yolu ilə qiymətləndirilməsini aid etmişdir. İkinci mərhələdə-daxili auditin müxtəlif bölmələrinin keyfiyyət göstəricilərinin, onların qarşısında qoyulan vəzifələrə müvafiq işlərin yerinə yetirilmə səviyyəsinin, auditorların işgüzar keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi 100%-lik baxıldıqda iş planının yerinə yetirilməsinə görə 20%, planlaşdırmanın, auditin keçirilməsinin və daxili auditorun işgüzarlıq keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə 40%, müxtəlif layihələr üzrə işlərin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə 20%, daxili auditin rəhbərlərinin və daxili auditorların illik test yolu ilə yoxlanılmasının nəticələrinə görə 10% və ilin yekunu üzrə daxili auditorların işinin qiymətləndirilməsinə görə 10% prinsipi ilə baxılır. Üçüncü mərhələdə isə, daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəriciləri əsasında onun ümumi fəaliyyəti qiymətləndirilir. Bu halda, qiymətləndirmə 5 bal sistemi ilə

aparılar, Fikrimizcə, hər bir audit əməliyyatının və yoxlamasının yekunu olaraq, auditin planlaşdırma strukturuna müvafiq olaraq vəzifələrin necə yerinə yetirilməsi və prosedurlara əməl olunması sistemli şəkildə baxılmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada mühüm vəzifələrdən biri də auditin nəticələrinin effektivliyinin operativ baxılması və dəyərləndirilməsidir. Çünki daxili auditin nəticələri heç də bütün hallarda gözlənilən nəticələri verməyə bilər. Məsələn, fəaliyyət subyekti üzrə aparılan yoxlama nəticəsində ortaya çıxan nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində kompleks tədbirlər müəyyənləşdirilə bilər, prioritet vəzifələr qarşıya qoyular, strategiya işlənib hazırlanar, bunlarla belə, bank rəhbərliyi tərəfindən adekvat səviyyədə və operativ əsaslandırılmış formada qərarlar, müvafiq tapşırıqlar verilmədikdə, yaxud bankın fəaliyyətində istifadə olunan mexanizmlər təsirsiz olduqda, yəni təkmilləşdirilmədikdə, şübhəsiz

gözlənilən nəticələrin əldə edilməsi çətinləşir. Bu halda, daxili audit xidmətinin məsul şəxsləri və rəhbərliyi mövcud situasiyanın real qiymətləndirməklə, müvafiq təklif və tövsiyyələrlə daxili auditdən gözlənilən nəticələrin alınması təşəbbüsü ilə çıxış etməli, rəhbərlik tərəfindən bu istiqamətlər üzrə problemlərin aradan qaldırılmasına dair strateji qərarların verilməsinə nail olmalı, problemlərin həlli yollarının mexanizmlərini hazırlamalı, nəzarət sistemini təşkil etməli və digər adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərməlidirlər. Eyni zamanda daxili auditin effektivlik meyarlarının bankların prioritet fəaliyyət prinsiplərinə adekvatlıq baxımından daha optimal müəyyənəndirilməsi vacib şərtlərdəndir. Daxili auditin effektivlik səviyyəsinin təhlili və müəyyənəndirilməsi problemləri üzrə tədqiqatdan əvvəl biz risklərin idarə olunmasının təhlili və qiymətləndirilməsinə, bundan əlavə, bank sistemində risk və daxili audit amillərinin roluna baxmışdıq. Bu zaman bir çox hallar və situasiyalar üzrə olan problemlər diqqətimizi cəlb etmişdir və həmin istiqamətlər üzrə meyarların, qiymətləndirmə metodlarının və üsullarının seçilməsi, risklərin idarə edilməsi prinsiplərinin daha adekvat baxılması, bunlarla bağlı daxili auditin effektivlik səviyyəsinin qaldırılması daha mürəkkəb problemlərin həlli yollarına baxılmasını zəruri edir. Buna görə də, növbəti yekun fəsildə risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri və daxili auditin transformasiyasının həlli yollarına baxmağı vacib saymışıq. İlk növbədə, risklərin idarə olunması və daxili auditin təşkili üzrə dünya təcrübəsində Azərbaycanın bank sistemində istifadə edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillərin araşdırılmasını məqsədəuyğun hesab etmişik.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bank sisteminin qurulması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində uğurlu işlər görə bilmiş, hazırda ölkənin bank sistemi nisbətən sabit fəaliyyət dövründədir. Xüsusilə, son 10 il

ərzində ölkənin bank sisteminin dayanıqlılığının və sabitliyinin gücləndirilməsi istiqamətində faydalı, iri miqyaslı tədbirlər reallaşdırılmışdır. Bu sahədə qanunvericilik bazası və normativ aktlar, sənədlər müasir dövrün tələbləri, dünya bank sisteminin transformasiyaları, əsas tendensiyləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilmişdir. Dünya maliyyə böhranı ilə əlaqədar olaraq, bir çox banklar tamamilə fəaliyyətlərini dayandırmış, böhranın fəsadlarına tab gətirməmiş, rəqabət mühitində möhkəmlənmək üçün yeni immunitetlər əldə edə bilməmişlər. Bu kimi banklarda arzuolunmaz fəaliyyətin və vəziyyətin yaranmasında əsas amillər bank risklərinin artması, risk axınlarının operativ öyrənilməsi və onların azaldılması mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması proseslərinin səmərəli təşkilinin təmin edilməməsi, risklərin idarə edilməsi sisteminin müasir modellərinin tətbiqində ləngliyə yol verilməsi, bütövlükdə adekvat bank mexanizmlərinin, xüsusilə risklərin idarə edilməsi mexanizmlərinin hazırlanmamasıdır. Bundan əlavə, bank risklərinin öyrənilməsi, üzə çıxarılması, sistemli təhlilinin aparılması, mövcud problemlərin xarakterinin araşdırılması, bunlara müvafiq nəzarət sisteminin yaradılması və s. sistem xarakterli tədbirlərin reallaşdırılmasına imkan verən daxili auditin transformasiyalarının əsas cəhətlərinin dərinlən öyrənilməməsi, nəzərə alınmaması və bunlarla bağlı təkmilləşdirmə mexanizmlərinin hazırlanaraq, bank sisteminə tətbiqinin həyata keçirilməməsi halları da diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən Azərbaycanda da bir sıra banklar risklərə məruz qalmış və fəaliyyətlərini dayandırmışlar. Düzdür, qeyd etdiyimiz kimi, ölkənin bank sisteminin etibarlılığının artırılması üçün iri miqyaslı tədbirlər ardıcılıqla həyata keçirilməkdədir, bununla belə hər bir kommersiya bankının spesifik bank fəaliyyəti prioritetlərinə müvafiq olaraq, risklərin idarə edilməsi və daxili auditin təşkili üzrə mexanizmlərin, üslub və işlək bank alətlərinin olması vacib şərtlər kimi çıxış edirlər. Xüsusilə, dünya iqtisadi proseslərinin mürəkkəbləşməsi, qloballaşmanın təsirinin hər bir sahədə dərinləşməsi, bu prizmadan dünya

banklarının çoxlu sayda risklərə məruz qalması, dünyanın aparıcı valyutalarının, maliyyə və bank aktivlərinin qeyri-sabitlik tendensiyalarının artması, iri maliyyə resurslarına malik dünya ölkələri, ölkə qrupları, ölkə birlikləri arasındakı rəqabətlərin güclənməsi, enerji resurslarının bölüşdürülməsi və əldə edilməsi proseslərinin gərginliyi, dünyanın müxtəlif regionlarında geostrateji və geoiqtisadi maraqların kəskinləşməsi, milli konfliktlərin, müharibələrin baş verməsi digər sahələrdə olduğu kimi bank sisteminin, onun fəaliyyət mexanizmlərinin ciddi şəkildə transformasiyasına səbəb olmuşdur və bu baxımdan bankın idarəetmə və nəzarət sisteminin mühüm mexanizmlərindən olan risklərin idarə edilməsi və daxili auditin transformasiyası tendensiyalarının ciddi şəkildə dərinlən araşdırılması, öyrənilməsi, bu sahələrdəki problemlərin sistemləşdirilməsi, bunlarla bağlı daha təsirli fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqinin təşkili və təkmilləşdirilməsi məsələləri aktualığı ilə xeyli diqqət çəkirlər.

Banklar mövcud xidmət novunun bütün mərhələlərində işin ne qədər effektiv təşkil olunmasına qüvvə sərf etsələr də, gec-tez yeni məhsulların (xidmətlərin) hazırlanması obyektiv zərurət kimi meydana çıxacaqdır. Yeni məhsulun işlənilib hazırlanması, banklar üçün marketingin vacib elementlərindən hesab olunur. Müxtəlif effektivlik dərəcəsi ilə həyata keçirilən hazırlıq çox zaman bank əməkdaşlarının təcrübəsindən, qiymətli təkliflərin yığılması üzrə işin düzgün təşkilindən və nəhayət, yeni məhsulların tətbiqi üçün müvafiq vasitələrin mövcudluğundan asılıdır. Yeni bank məhsullarının hazırlanması və tətbiqi mərhələsində, onların yaradılması və təqdim olunmasına xərclərin hesablanması xüsusilə vacibdi. İlk baxışdan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi qeyri mümkün hesab oluna bilər, belə ki, bankın bütün xidmətləri vahid baza əsasında hesablanıldığından, bu və ya digər xidmətə konkret nə qədər xərc cəkildiyini müəyyən etmək mürrəkkəb məsələdir. Bununla belə rəqabət şəraitində yeni məhsulların hazırlanması və tətbiqiinin effektivlik vəzifəsi daima gündəlikdə olan məsələdi və bunu xərclərin strukturunda hər tərəfli təhlil aparmaq yoluyla həll etmək mümkündür. Yeni məhsulları (xidmətləri) işləyib hazırlayarkən, onların

tədbiqində perspektiv istiqamətləri aydın təsəvvür etmək zəruridir. Məsələn, elə əməliyyat xidmətləri isləyib hazırlamaq məlsəhətdir ki, onlar mövcud xidmətləri tamamlasın və bankın başlıca fəaliyyəti ilə əlaqədar olsun. Yeni xidmətləri təklif edərkən onların gəlirliliyinə və adi ənənəvi məşul olmasına, eləcə də əməliyyat və kredit risklərinin minimal səviyyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Son dövrlərdə, tətbiq edilən xidmətlərin avtomatlaşdırılması tələbi yaranmışdır. Yeni xidmətlərin tədbiqində bir vacib həqiqəti də nəzərdən qaçırmag olmaz. Bu ondan ibarətdi ki, yeni xidmətlər ilk zamanlar banka gəlir gətirməsədə, sonrakı potensial mənfəət üçün bu addımı atmaq lazımdır.

Dünya ölkələrinin bank fəaliyyəti təcrübəsinin tədqiqatı göstərir ki, bank böhranına səbəb olan risklərin yaranması, onların əhatə dairəsinin genişlənməsi bir qrup indikatorların qeyri-sabitliyi nəticəsində baş verir. Bunlara bank aktivlərinin həcmi ilə müqayisədə kredit öhdəliklərinin müəyyən edilən müddətdə yerinə yetirilməməsi, yəni problemli kreditlərin artması, bazar risklərinin xüsusiyyətlərinin mürəkkəbləşməsi, bankların ümumi aktivində kommersiya və sənaye kreditlərinin münasibətinin qeyri-adekvatlığı və s. daxildir. Bu hallar əsas etibar ilə bankların ümumi fəaliyyətinin qeyri-sabitliyinə gətirib çıxara bilər, bank dayanıqlılığını itirər və nəhayət fəaliyyətini dayandırmağa məcbur olar. İlk növbədə bank risklərinin idarə edilməsi sisteminin müasir transformasiyaları və tendensiyaları nəzərə alınmaqla, bir qrup tədbirlərin ardıcıl və fasiləsiz baxılmasını məqsədəuyğun sayır. Bunlara bank risklərinin idarə edilməsi üzrə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin bank sistemlərinin təcrübəsindən yararlanmaqla, dayanıqlı mexanizmlərindən istifadə etməklə bank idarəetmə mexanizmlərinin, o cümlədən, risklərin idarə olunması alətlərin formalaşdırılması, bank risklərinin yüksək meyarlar əsasında qiymətləndirilməsi, bank əməliyyatlarının təşkilində müasir texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi, bank personalının peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, hər bir bank işçisinin əməliyyat dairəsində olan bank aktivi həcmələrinin limitləşdirilməsinə nəzarətin

gücləndirilməsi, qəbul edilmiş qərarlarda bank işçilərinin məsuliyyətinin artırılması, bankların fəaliyyət istiqamətləri üzrə struktur bölmələrinin çevikliyinin təmin edilməsi və strukturun təkmilləşdirilməsi, bank risklərinin idarə olunması üzrə nəzarət xarakterli mexanizmlərin adekvatlığının daimiliyinin təmin olunması, bank risklərinin müəyyənləşdirilməsində yeni keyfiyyətli və xarakterli meyarların müəyyənləşdirilməsi və göstəricilərdən istifadə olunması, əməliyyat risklərinin qiymətləndirilməsi metodikasının bank fəaliyyətinə adekvatlığının ciddi nəzarətdə saxlanılması, bankın ümumi fəaliyyətinin davamlı və sistemli təhlilinin aparılması və s. Daxildir. Dünya bank sistemində gərginlik yaradan və təhlükəli risklərdən biri də valyuta riskləridir və bu kateqoriyadan olan risklərin idarə edilməsi problemləri müasir dövrdə də aktuallığı ilə diqqət mərkəzindədir. Bu və ya digər milli valyutaların kurslarının qısa müddət ərzində xeyli dəyişməsi, valyuta məzənnələrinin qeyri-sabitliyi banklarda valyuta risklərinin artması ilə nəticələnir [135]

. Buna görə də kommersiya bankları öz ehtiyatlarını hansı valyuta ilə saxlaması strategiyasını dərin əsaslandırılmış arqumentlər üzərində formalaşdırılmalı, çevik manevrlərə malik bank mexanizmləri hazırlamalı, onların mobilliyi və operativliyi təmin edilməlidir. Bu halda, bir qrup mütəxəssislər risklərlə bağlı problemlərin aradan qaldırılması və müasir dövrdə bu kimi risklərin idarə edilməsinin səmərəli təşkili üçün bank fəaliyyətinin beynəlxalq prinsipləri, texnoloji yeniliklər nəzərə alınmaqla lokal hüquqi normativ aktlar işlənib hazırlanmasını, bank risklərinin idarə edilməsi prosedurlarının ciddi qiymətləndirilməsini və nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsini vacib sayırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində bank risklərinin öyrənilməsində və müəyyənləşdirilməsində idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasında bir qrup detalların nəzərə alınması əsas amillər kimi diqqət çəkirlər. Bunlara idarəetmə

subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi, risklərin mahiyyətinin öyrənilməsi və onların təsnifləşdirilməsi, risklərin səviyyəsinin və əhatə dairəsinin qiymətləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi prosedurlarının və idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyinin araşdırılması monitorinqlərinin təşkili və digərləri daxildir. Əslində, bu prinsiplər və meyarlar kommersiya banklarının fəaliyyət istiqamətlərində həlledici xarakter daşıyırlar, başqa sözlə, bu prinsiplərin nəzərə alınmaması bankların fəaliyyətində ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər və bunlar barədə biz əvvəllərdə tədqiqat materiallarını vermişdik. Bu baxımdan banklarda risklərin idarə olunması və bunlar üzrə zəruri bank mexanizmlərinin yüksək standartlar səviyyəsində təşkil edilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

3.2.Kredit bazarı fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya dövlətlərin siyasi və təsərrüfat sistemlərinin iqtisadi cəhətdən birləşməsi olub, milli təsərrüfatlar arasında BƏB-in müxtəlif səviyələrdə həyata keçirilməsidir. [38, 125]

Beynəlxalq iqtisadi integrasiya əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və iş qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə iqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılığı ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dünya dövlətləri iqtisadi integrasiya yoluyla öz istehsal güclərini, istehsalın effektivliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhəlinin rifahını yüksəltməyə səy göstərirlər. Beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın ən mükəmməl forması ümumi bazardır. Ümumi bazar integrasiyanın mühüm mərhələsidir.

İqtisadi integrasiya təsərrüfat fəaliyyətlərinin beynəlmilləşməsi prosesi olmaqla ölkələrin arasında əmək bölgüsünü dərinləşdirir, istehsalın inkişafına və effektivliyinin artırılmasına şərait yaradır. Əmək bölgüsünün yüksək səviyədə olması Qərbi Avropada və Amerikada regional iqtisadi integrasiyanın geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. İqtisadi integrasiya Afrika və Latın Amerikası ölkələrində, nisbətən güclü formada islam təşkilatına daxil olan ölkələr arasında da getməkdədir. [33, 79]

Azərbaycanda maliyyə sisteminin mühüm elementi kredit bazarı hesab edilir. Bu gün bank aktivləri və kapitalın həcmi, regional əhatə dairəsinə görə digər maliyyə vasitəçilərini bir neçə dəfə üstələyirlər. Bank islahatları-Özəl banklar 2002-ci ildən kredit bazarının restrukturizasiyasının vacib mərhələsi həyata keçirilməyə başlandı. Düzgün neft strategiyasının məntiqi nəticəsi kimi böyük neft gəlirlərinin ölkəyə axını və bununla bankların maliyyə resurslarının strateji məqsədlərə əlverişli ötürülməsinə hazır olmasını nəzərə alaraq yeni, 2002-2005-ci illərə aid inkişaf strategiyası hazırlandı. Banklarla bərabər korporativ müştərilərin də banklardakı depozitləri dinamika ilə artır. Əhəlinin və iqtisadi subyektlərin banklara və bank sistemə inamının artması nağdsız pul dövriyyəsinin düzəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Hazırda banklar vasitəsilə edilən ödənişlərinin sayı 1473 min,

ödənişlərin məbləği 41 mlrd. manatdır. Bankların xüsusi vəsaitlərinin həcmnin dinamik inkişafı fəal əməliyyatların genişləndirilməsi üçün effektiv şərat yaratmışdır. Azərbaycanda hazırda 45 bank, 530 bank filialı fəaliyyətdədir. Banklardan 1-i dövlət kapitalı, 23-ü isə xarici kapital vasitəsilə təsis olunmuşdur. Respublikamızda 96 bank olmayan kredit təşkilatı fəaliyyət göstərir, bunlardan 77-i kredit ittifaqlarıdır. Banklara və bank sistemində olan inamın inkişafı, kreditorların və əmanətçilərin maraqlarının müdafiəsində hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, xüsusən də “Əmanətlərin Sığortalıması Fondu” nun fəaliyyəti əhalinin əmanətlərinin sürətli artımına səbəb olan amillərdən olmuşdur. [38, 139]

Bankların strateji hədəflərə nail olması üçün bank fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinin və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının, bank sisteminin etibarlılığının və sağlamlığının artırılmasının, bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinin, bank sistemində şəffaflığın səviyyəsinin artırılmasının və bazar intizamının möhkəmləndirilməsinin, səmərəli bank nəzarətinin təskili kimi konkret vəzifələr qarşıya məqsəd qoyulmuş və icra edilmişdir. İnkişaf nəticəsində sektorda kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri olmuşdur. İslahatların ümumi nəticəsi həm maliyyə sabitliyi göstəricilərinə, həm risk menecmenti təcrübəsinə, həm də xidmətlər spektrinə müvafiq beynəlxalq standartlara uyğun gələn kredit bazarının formalaşmasıdır. Artıq müştərilərə internet-bank, mobil-bank, avtomatlaşdırılmış bank köşkləri kimi bank məhsulları ən müasir texnoloji vasitələrlə tədqiq edilir.

Dünyanın ən nüfuzlu maliyyə qurumları - Commersbank və City bankın nümayəndəliklərinin ölkə daxilində fəaliyyətinə icazə verilmişdir ki, buda dünyanın qabaqcıl bankçılıq texnologiyalarının Azərbaycanda tətbiq olunmasında imkan verəcəkdir. Qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurlu reallaşdırılması bank sisteminin inkişafının pozitiv meyillərini saxlamış, bankların maliyyə vasitəçiliyində rolunu dahada möhkəmləndirmişdir. Bank işinin inkişafı və dahada modernləşdirilməsi üzrə yeni konsepsiyanın hazırlanması istiqamətində işlərə başlanmışdır. Bankın başlıca məqsədini neft gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna effektiv və təhlükəsiz transformasiyası, əhalinin və regionların bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının

artırılması və bu əsasda yoxsulluğun azaldılması üçün bank sisteminin maliyyə vasitəcilik funksiyasının inkişaf etdirilməsi, bank sisteminin davamlılığının və etibarlılığının möhkəmləndirilməsi, bank xidmətləri bazarında azad və sağlam rəqabət mühitinin təmin edilməsi təşkil edir. Ölkənin malik olduğu böyük iqtisadi qüdrətin və maliyyə imkanlarının bazasında diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyatın qurulması və resurslarını qeyri-neft sektorunun kapitallaşdırılmasına yönəldilməsində maliyyə-bank sektoru müstəsna rolu oynayır [36, 97]

Məlum olduğu kimi, Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzvlük və Avropa İttifaqına (Aİ) inteqrasiya ilə əlaqədar olaraq Azərbaycanın milli standartlaşdırma sistemi həmin təşkilatların tələblərinə uyğunlaşdırılır. Bu isə mövcud sistemdə ciddi dəyişikliklərin edilməsi ilə nəticələnəcək. Belə ki, mövcud sistemdən fərqli olaraq bazar iqtisadiyyatı sistemində məhsulların yalnız təhlükəsizliyi dövlət tərəfindən tənzimlənir. Məhsulların keyfiyyətini isə bazar özü tənzimləyir. Buna uyğun olaraq məhsulların təhlükəsizliyinə dair tələblər texniki rəqlament adlandırılır və tətbiqi məcburi olur. Məhsulların keyfiyyətinə dair tələblər isə standartda öz əksini tapır və tətbiqi könüllü olur. Məhsulların keyfiyyətini yüksəltmək və rəqabətdə önə çıxmaq istəyən müəssisələr könüllü olaraq standartları tətbiq edirlər. Eyni zamanda dövlət də məhsullara nəzarəti onların təhlükəsizliyi ilə məhdudlaşdırır.

Azərbaycanın mövcud minlərlə standartı yenidən işlənərək qeyd edilən formada beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılacaq. Ümumiyyətlə, milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması aşağıdakı aspektlər üzrə həyata keçiriləcək:

- sistemin özünün bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılması. Belə ki, standartlaşdırma bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq məhsulların təhlükəsizliyinə məcburi tələbləri təmin və tətbiq edən texniki tənzimləmə və məhsulların keyfiyyətinə könüllü tələblər müəyyənləşdirən standartlaşdırma kimi iki hissəyə bölünməlidir. Bu, uyğun olaraq iqtisadiyyata dövlət nəzarətinin məhsulların təhlükəsizliyi ilə məhdudlaşdırılması və keyfiyyətin tənzimlənməsinin bazarın tələb-təklif qanununa buraxılmasını zəruri edir;

- sistemin əsasını təşkil edən standartlarda məhsullara dair tələblərin beynəlxalq standartların tələbləri ilə uyğunlaşdırılması. Bu, mövcud standartların yenidən işlənərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması deməkdir. Standartlaşdırma sisteminin ən çətin uyğunlaşma elementi də məhz budur. Çünki keçmiş sovet respublikalarında standartlar beynəlxalq tələblər əsasında hazırlanmadığından, demək olar ki, mövcud olan on millərlə standart yenidən işlənməlidir;

- məhsulların təhlükəsizlik tələblərinə dair texniki rəqlamentlərin hər məhsul üzrə deyil, məhsul qrupu və onlara dair ümumi təhlükəsizlik göstəriciləri üzrə işlənməsi. Keçmiş QOST standartları hər məhsula dair təhlükəsizlik və keyfiyyət tələblərini əhatə edir və bu da hər məhsul üçün standartın hazırlanmasını tələb edir. Ancaq beynəlxalq praktikada məhsulların təhlükəsizlik tələbləri məhsullara görə deyil, təhlükəsizlik göstəricilərinə görə müəyyənləşdirilir. Belə ki, hansı məhsullarda təhlükəsizlik göstəricisi varsa, həmin məhsullara aidiyyəti texniki rəqlament şamil olunur;

- texniki rəqlamentlərdə məhsullara dair əsas tələblərin müəyyənləşdirilməsi və həmin tələblərin necə yerinə yetirilməsinin liberallaşdırılması. Keçmiş sovet respublikalarında standartlarda məhsullara dair tələblər müəyyənləşdirilməklə yanaşı, həmin tələblərin necə yerinə yetirilməli olduğu ilə bağlı vahid mexanizm də əks olunurdu. Ancaq beynəlxalq praktikada texniki rəqlamentlərdə təhlükəsizlik tələbləri müəyyənləşdirilir, onların necə təmin ediləcəyi isə istinad edilmiş standartlarda göstərilən və ya istehsalçının özünün müəyyən etdiyi qaydada həyata keçirilir. İstehsalçılar isə istinad edilmiş standartlardan hər hansı birini və ya özünün müəyyənləşdirdiyi metodu tətbiq etdikdə texniki rəqlamentin tələblərini təmin etmiş hesab edilir;

- standartlaşdırma sisteminin idarəolunmasında institusional islahatların aparılması. Uyğunlaşmanın əsas gətirdiyi dəyişikliklərdən biri də milli standartlaşdırma sisteminin idarə olunmasına cavabdeh olan dövlət orqanlarında struktur və səlahiyyət dəyişikliyinə edilməsidir. Belə ki, dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin məhsulların təhlükəsizliyinə dair tələblərin müəyyənləşdirilməsi

və həmin tələblərin təmin edilməsi ilə məhdudlaşdırılması, standartların hazırlanması və tətbiqi səlahiyyətlərinin liberallaşdırılması, uyğunluğun qiymətləndirilməsinin özəl sektor tərəfindən aparılması, birtərəfliliyin, şəffaflığın və ictimai iştirakçılığın təmin edilməsi məqsədilə zəruri olan islahatların aparılması tələb olunur;

- məhsulların təhlükəsizlik və keyfiyyət göstəricilərinə uyğunluğun qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi. Keçmiş sovet standartlaşdırma sisteminə əsasən demək olar ki, bütün məhsullar məcburi sertifikatlaşdırılır və sertifikatlaşdırma dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bundan əlavə, həm istehsalata uyğunluğa, həm də bazarda uyğunluğa dövlət nəzarəti aparılır. Ancaq beynəlxalq tələblərə uyğunlaşma tələb edir ki, yalnız yüksək riskli məhsullar məcburi sertifikatlaşdırılsın, aşağı və orta riskli məhsulların uyğunluq qiymətləndirilməsi istehsalçıların özləri tərəfindən, uyğunluğun qiymətləndirilməsi fəaliyyətləri isə dövlət tərəfindən deyil, beynəlxalq standartlara uyğun akkreditə edilmiş uyğunluğun qiymətləndirilməsi orqanları tərəfindən aparılsın. Göründüyü kimi, beynəlxalq tələblərə uyğunlaşma mövcud sistemdə əhəmiyyətli dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması prosesində özəl sektorla əlaqəli məqamlar Milli standartlaşdırma sisteminin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırılması prosesində özəl sektorla əlaqəli məqamlar aşağıdakılardır:

- özəl sektora yeni tələblərə uyğunlaşma üçün keçid müddətinin verilməsi, texniki dəstəyin göstərilməsi, güzəştli kreditlərin və yardımların edilməsi;
- milli standartlaşdırma sisteminə dair fəaliyyətləri həyata keçirəcək özəl müəssisələrin yaradılmasının dəstəklənməsi;
- istehlak bazarının yeni məhsullara uyğunlaşdırılması.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan sığorta bazarında da ildən-ilə artan rəqabət mühiti şirkətlər tərəfindən təqdim olunan məhsulların çeşidinin və xidmət keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, şirkətlərin daxilində güclü korporativ strukturun və daxili nəzarət sisteminin formalaşmasını da tələb edir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “Risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesi” daxili nəzarət sisteminin əsas 5 tərkib hissəsindən biri hesab olunur ki, bunlara da nəzarət mühiti və şirkətin korporativ mədəniyyəti, risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması prosesi, informasiya və kommunikasiya sistemləri, nəzarət proseduraları və monitoring sistemi daxildir. Daxili Nəzarət sistemi şirkətdə davamlı şəkildə aparılan bir prosesdir ki, bu da özündə həm nəzarət obyektlərini, həm də nəzarət subyektlərini birləşdirir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, daxili nəzarət sisteminin effektiv fəaliyyəti üçün onun əsas iştirakçılarının, o cümlədən menecmentin, funksional nəzarətin, daxili auditin və risklərin idarə olunması bölməsinin parallel olaraq öz funksiya və səlahiyyətləri çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi vacib hesab olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərdə hətta daxili nəzarət sisteminin əsas iştirakçılarından hesab olunan daxili audit bölməsinin fəaliyyətinin son illərdə daha çox risk yönümlü audit istiqamətində aparılması beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən tələb kimi qoyulub. Eyni zamanda, korporativ idarəetmədə daha bir prinsipə əməl olunması da vacib hesab olunur ki, bu da ilkin olaraq risklərin idarə olunması bölməsi tərəfindən müxtəlif xarakterli risklərin müəyyən olunması və onların tənzimlənməsi üzrə nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasına təkan verməsi, sonrakı mərhələdə isə daxili nəzarət sisteminin digər əsas iştirakçısı sayılan daxili audit tərəfindən yaradılmış nəzarət mexanizmlərinin adekvatlığının qiymətləndirilməsidir.

Ümumiyyətlə, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması fonunda

“Risklərin İdarə Olunması” bölməsi korporativ idarəetmənin tərkib hissəsi kimi nəinki təkcə maliyyə sektorunda, hətta iqtisadiyyatın digər sektorlarında da yaranmaqda davam edir. Hazırda dünyada baş verən bütün iqtisadi proseslər onu göstərir ki, böyük biznes qurumları rəqabətli biznes mühitində davamlı fəaliyyət göstərmək, biznesi inkişaf etdirmək və ya şirkətin maliyyə stabilliyini qoruyub saxlamaq üçün müxtəlif sayda kompleks tədbirlər proqramı işləyib hazırlayırlar. O cümlədən, biznes qurumları tərəfindən bütün daxili və xarici amillərin təsirindən doğan risklərin vaxtında aşkar edilməsi və həmin risklərin rəşional idarə olunması məqsədilə daxili nəzarət mexanizmlərinin yaradılmasına hər il milyonlarla vəsait sərflənir.

Şirkətlərdə mövcud güclü daxili nəzarət sisteminin vacibliyi ilə bağlı bir araşdırma faktını qeyd etmək yerinə düşər. Belə ki, tədqiqatçı şirkətlərin biri tərəfindən aparılan araşdırmada 17 ölkədə 20 müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən 140 böyük həcmli şirkətlər sorğuya cəlb olunub və respondentlər əsasən şirkətin daxili nəzarət sisteminin əsas iştirakçılarından ibarət olub (daxili audit rəhbərləri, risklərin idarə olunması bölməsinin rəhbərləri, maliyyə nəzarətçiləri və s.).Nəticəyə uyğun olaraq, respondentlərin 75%-i daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsi üçün investisiyaların artırılmasının planlaşdırıldığını qeyd ediblər.

Yaxın gələcəkdə təsərrüfat subyektlərinin, banklarının investisiya aktivliyini yüksətmək məqsədilə, bankların donor funksiyası get-gedə artırılmalıdır.

Qısaca olaraq, bankların fəaliyyətinin, həmçinin bank sektorunun inkişafını və təkmilləşdirilməsini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təklif etməyi məqsədə uyğun hesab edirəm:

Bank sistemiinin institutsional inkişafı baxımından:

- ✓ fiziki şəxsləri, kicik və orta sahibkarlıq subyektlərini kreditləşdirə biləcək mikro kreditləşdirmə müəsisələrinin inkişafı üçün lazımi münbit şəraitin yaradılması;

✓ regional maliyyə müəsisələrinin yaradılması vasitəsi ilə, regionlardakı bank filiallarının şəbəkəsinin və bank xidmətlərinin genişləndirilməsi;

✓ bank olmayan kredit təşkilatlarının şəbəkəsinin genişləndirilməsi.

Dövlət banklarının restrukturizasiyasında və özəlləşdirilməsində:

Dövlətin payının Beynəlxalq Bankın kapitalında azaldılması və özəlləşdirilməsi, həmçinin, bankın səhmdarlarının, eləcə də gələcək səhmdarların münasibətlərinin tənzimlənməsinin və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi.

Özəl bankların inkişaf etdirilməsi sahəsində:

– özəl bankların tələb olunan minimal məcmu kapitalının tədricən artırılması;

– xarici bankların kapitalının iştirakının liberallaşdırılması ilə yanaşı, onların resuslarının real sektora istiqamətləndirilməsi üçün müəyən şərtlərin qoyulması.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “AZƏRBAYCAN 2020: GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ” inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
2. “Azərbaycan qəzeti”.26 aprel 1996.
3. “Azərbaycan Respublikasında, Bank və bank fəaliyyəti haqqında qanun”.Bakı – 2004.
4. “Respublika qəzeti”. 16 fevral 1997
5. « Pul və kredit» jurnalı 1997/3
6. « Pul və kredit» jurnalı 1998/3
7. «Azərbaycan» qəzeti 20 noyabr 1998
8. «Maliyyə və uçot» 1998/7-8
9. «Trend» jurnalı 1996/10
10. A.Abbasov. “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri”. Bakı 2003
11. A.Abbasov. “Qiymətli kağızlar bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri”.Bakı 2005.
12. A.Abbasov. “Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar”.Dərslik.Bakı 2007
13. A.Kərimov, A.Babayev.” Qiymətli kağızlar bazarı”. Dərslik. Bakı 2003.
14. A.S. Bulatov «Ekonomika» Moskva 1997
15. Azərbaycan Respublikasında «Banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanun. Bakı 1996.
16. Azərbaycan Respublikasının (AR) Mülki Məcəlləsi. Bakı 2000.
17. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 16 yanvar 2004-cü il
18. Cəbiyev R.M. “Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı”. Bakı 2000.234 s.
19. Ə. Abbasov, R. Rzayev, Ş. Həmişəyeva. “Bank işi və elektron bankçılıq” Bakı – Qanun – 2003

20. E.Sadıqov “Azərbaycanın qiymətli kağız bazarı və onun inkişaf perspektivləri”. Sankt-Peterburq – 2003.
21. Milli bank haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. 10 dekabr 2004-cü il
22. Milli bankın normativ sənədləri və təlimatları
23. Musayev A., Vəliyev N. “ Qiymətli kağızlar bazarı.” Dərslik. Bakı 1999.
24. N.Novruzov, X.Hüseynov.”Maliyyə”. Dərslik. Bakı 2007. 354 s.
25. O. Bağirov, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin İqtisadiyyatın Təhlili və Qloballaşma məsələləri şöbəsinin məsləhətçi-eksperti. Azərbaycanın Beynəlxalq Kredit Reytingi. Bakı, 2015. 10 s.
26. R. Əsgərova. “Pul, Kredit və Banklar” Bakı – Mütərcim – 2007. 392 s.
27. Z.F. Məmmədov Pul , kredit və banklar. Dərslik . Bakı, 2010. 530 s.
28. Z.F. Məmmədov. «Bank fəaliyyətinin Əsasları» (Dərs vəsaiti). Bakı: Azər nəşr. 2015. 500 s.
29. Z.F. Məmmədov. Finans iqtisadiyyatı. –Bakı: Qanun, 2003. - 375 c.
30. Z.F. Məmmədov. Pul, kredit və banklar, qiymətli kağızlar və valyuta. Suallara cavab. Bakı: Nasir, 2005. 200 c.
31. Z.F. Məmmədov. Xalq kapitalizmin formalasməsi və inkisafında qiymətli kagizlar bazarının rolu. – Baku.: Elm, 2006. - 320 c.
32. Баринов Э.А., Хмыз О.В. Рынки: валютные и ценных бумаг. —М.: Экзамен, 2001. 608 с.
33. Галанов В.А. Международный финансовый рынок: учебное пособие. — М.: Магистр, 2007. 543 с.
34. Ильин А.А. Валютный и денежный рынок. — М.: РГБ, 2003. 340 с.
35. Клоков В.И. Финансовые рынки: учебное пособие. — СПб.: Изд-во СЗАГС, 2005. 96 с.
36. Международный финансовый рынок / под ред. В.А. Слепо-ва, Е.А. Звоновой. — М.: Магистр, 2007. 287 с.

37. Мишкин Ф.С. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. — М.: Аспект Пресс, 2012. 880 с.
38. Попов К.А. Современная структура мирового финансового рынка. — М.: МАКС Пресс, 2012. 396 с.
39. Рынок ценных бумаг: учебное пособие для вузов / под ред. Е.Ф. Жукова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. 148 с.
40. Суэтин А.А. Международный финансовый рынок: учебник для студентов. — М.: КНОРУС, 2012. 857 с.
41. Ширяев В.И. Модели финансовых рынков. Оптимальные портфели, управление финансами и рисками. — М.: КомКнига, 2014. 216 с.
42. www.nba.az Milli Bankın rəsmi saytı
43. www.maliyye.gov.az Maliyyə nazirliyi
44. www.economy.gov.az İqtisadi İnkişaf Nazirliyi
45. www.azstat.org Dövlət Statistika Komitəsi
46. www.kitab.az Elektron kitab kataloqu
47. www.firs-step.com elektron bank məlumatları.